

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԻ ՄԻՋԱԶԳԱՅՆԱՅՄԱՆ
130-ԱՄՅԱԿԸ ԵՎ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ԴԱՍԵՐԸ

ԵՐԵՎԱՆ 2009

3(47.925)
Պ-25

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՄԻՋԱԶԳԱՅՆԱՅՄԱՆ
130-ԱՄՅԱԿԸ ԵՎ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԴԱՍԵՐԸ

Գիտաժողովի նյութեր

4261

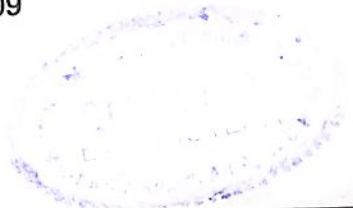
ՄԵՍՐՈՊ ՍՐԲ. ԱՇԽԵԱՆ
ՍԱՏԵՆԱԸՄՐ
45

ARCH. MESROB ASHJIAN
BOOK SERIES
45

Signature

ԵՐԵՎԱՆ 2009

ՀՏԴ 06:941 (479.25)
ԳՄԴ 63.3 (2Հ)
Ա 253

Աշխատությունը հրատարակության է երաշխավորել
ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի գիտական խորհուրդը

Խմբագիր՝ Ս. Ստեփանյան

Ս. 253 Հայկական հարցի միջազգայնացման 130-ամյակը և պատմության
դասերը: Գիտաժողովի նյութեր. - Եր., ՀՀ ԳԱԱ պատմ. ինստ., 2009, - 132 էջ:

Ժողովածուում ընդգրկված են 2008 թ. դեկտեմբերի 8-ին ՀՀ ԳԱԱ
պատմության ինստիտուտում տեղի ունեցած հանրապետական գի-
տաժողովի նյութերը՝ նվիրված Հայկական հարցի միջազգայնացման
130-ամյակին: Դրանցում փաստաթղթային լայն հենքի վրա լուսաբան-
ված են Հայկական հարցի միջազգայնացման հետագա զարգացում-
ների որոշ հիմնախնդիրներ:

ISBN 978-99941-73-30-3

ԳՄԴ 63.3 (2Հ)

Երկու խոսք

Դարեր ի վեր օսմանյան անագորույն լծի տակ տառապող հայ
ժողովուրդը և նրա հոգևոր եկեղեցական առաջնորդները 19-րդ դարի II
կեսից քայլեր ձեռնարկեցին ստրկական կապանքներից ազատագրվե-
լու ուղղությամբ: Թուրքիայի կարևոր աշխարհագրական դիրքի պատ-
ճառով այնտեղ էին խաչածևակում մեծ տերությունների շահերն ու հա-
կասությունները: Հզորացող Ռուսաստանը 19-րդ դարի ընթացքում
երեք անգամ՝ 1828-1829 թթ., 1853-56 թթ. և 1877- 1878 թթ., պատերազ-
մի մեջ մտավ Թուրքիայի դեմ: Առաջինը և երրորդն ունեցան հաղթա-
կան ավարտ Ռուսաստանի համար, երկրորդում՝ Դրիմի պատերազ-
մում, Անգլիայի և Ֆրանսիայի օգնությամբ Ռուսաստանը պարտվեց:
Այդ պատերազմները, որոշ չափով, պատճառ, մաս հետևանք էին Օս-
մանյան տիրապետության տակ գտնվող քրիստոնյա ժողովուրդների
ազատագրական շարժումների: Դարի սկզբում Հունաստանն անկա-
խացավ: Աստիճանաբար ուժեղանում էին եվրոպական քրիստոնյա
ժողովուրդների ազատագրական ձգտումները: Եվրոպական մեծ տե-
րությունները Օսմանյան Թուրքիայի՝ «հիվանդ մարդու» ամբողջակա-
նությունը՝ status quo-ն պահպանելու նպատակով միասնաբար էին
հանդես գալիս Ռուսաստանի դեմ: Նրանց ճնշման ներքո բուրքական
կառավարող վարչակարգը քայլեր էր ձեռնարկում, ճիգեր թափում
եվրոպականանալու ուղղությամբ: Այդ երևութական ճիգերի արդյունքն
էին 1839 և 1856 թվերի «Թանգիմարյան» հրովարտակները, որոնք
իրական ոչ մի արդյունք չունեցան և մնացին թղթի վրա: Բայց նրանց
հետևանքով նոր թափ ստացան ճնշված ժողովուրդների ազատագրա-
կան շարժումները: 1850-ականների վերջին սկսվեց պոլսահայության
սահմանադրական շարժումը, որի ղեկավարությունն իր ձեռքը վերց-
րեց Եվրոպայում կրթություն ստացած հայ առաջադեմ բուրժուակա-
նացող երիտասարդությունը: 1860թ. սուլթանի հաստատմանը ներկա-
յացված սահմանադրությունը «Փլիսատվելուց» հետո (Մ. Նալբանդյա-
նի դիպուկ արտահայտությունն է), երբ 155 հոդվածից դուրս հանվեցին

դեմոկրատական բովանդակության հողվածները և մնացին 99-ը, 1863թ. Բ. Դուռը հաստատեց այն: Չնայած սահմանադրությունն իր մեջ չէր պարունակում գոնե մի հողված, որը փրկեր հայ գյուղացուն և արհեստավորին թուրք հարկահավաքի և բուրդ ցեղապետի հարստահարություններից, այնուամենայնիվ, այն ունեցավ դրական նշանակություն, որովհետև հայ արհեստավորական խավը ևս (եսնաֆությունը) իրավունք նվաճեց մասնակցել ազգային մարմինների գործունեությանը:

1876 թ. օգոստոսին իր եղբորը գահընկեց անելով սուլթանի գահին բազմեց Աբդուլ-Համիդ II-ը, ապագայի «արյունոտ բորենին», որը խորամանկությամբ բարեկամական հարաբերություններ հաստատեց «Նոր օսմանների» պարագլուխ Միդհաթ փաշայի հետ, բարենորոգումների կողմնակից ձևանալով առերես համաձայնվեց սահմանադիր միապետության գաղափարին և նույն 1876 թ. դեկտեմբերին հրանդրների համազարկով Թուրքիան հայտարարվեց սահմանադրական միապետություն: Մինչ օսմանյան մայրաքաղաքը ցնծում էր «նոր ժամանակների» գալստյան առթիվ, սուլթանը քայլեր էր ձեռնարկում գավառահայությանը «լախտի հարված» հասցնելու, տնտեսապես ջլատելու ուղղությամբ: 1876 թ. դեկտեմբերին թուրք և բուրդ խուժանի միջոցով, նախօրոք պլանավորված գործողությամբ հյդդեհվեց Վանի շուկան՝ 500-ից անցնող խանութներով, որոնց տերերը միայն հայեր էին: Կարճ ժամանակ անց նույնը կատարվեց Բիթլիսում: Երկար չտևեց Թուրքիայի սահմանադրական ներկայացումը: Կառավարման սանձերն իր ձեռքը վերցրած Համիդը շուտով աքսորեց Միդհաթին, որտեղ էլ սպանվեց: Այդ ընթացքում Եվրոպայի քրիստոնյա ժողովուրդները ոտքի էին էլնում օսմանյան տիրապետությունից ազատվելու համար: 1875, ապա 1876 թվերին հերթով ապստամբեցին՝ սկզբում Հերցեգովինան և Բոսնիան, ապա Բուլղարիան: 1876 թ. հունիսին կիսանկախ Սերբիան լրիվ անկախանալու ձգտումով պատերազմ հայտարարեց Թուրքիային: Ժամանակաշրջանի հրամայականով 1877 թ. ապրիլի 12/24-ին ռուսական ցար Ալեքսանդր II -ը ստորագրեց պատերազմա-

կան մանիֆեստ «սլավոն եղբայրներին օգնելու» կարգախոսով: Բալկանյան և Կովկասյան ռազմաճակատներում ընթացող ռազմական գործողությունները դրական հետևանքներ ունեցան եվրոպական մի շարք քրիստոնյա ժողովուրդների համար: Կովկասյան ռազմաճակատի ռուսական հրամանատարների շարքում գտնվող հինգ հարյուրից ավելի հայ բարձրաստիճան սպաների ներկայությունը թինդ էր հանում արևմտահայերի և արևելահայերի սրտերը: Հայ ժողովրդի երկու հատվածներն էլ տարբեր ձևերով օգնություն էին ցուցաբերում ռուսական զորքերին: 1878 թ. հուլիսի 19-ին կնքված Ադրիանապոլսի զինադադարով ռուսական զորքերի հաղթական երթն ավարտվեց Կովկասյան ռազմաճակատում՝ Կարինում, Բալկանյան ռազմաճակատում՝ Կ. Պոլսի դարպասների առջև: Մեկ ամիս անց, փետրվարի 19-ին, ռուս-թուրքական պատերազմի արդյունքներն ամփոփվեցին Սան-Ստեֆանոյի նախնական պայմանագրում: Այդ մեկ ամսվա ընթացքում հայ հասարակական, հոգևոր-մտավորական գործիչները, Կ. Պոլսի Ազգային ժողովն ու հայոց պատրիարքը եռանդուն գործունեություն ծավալեցին արևմտահայության ձգտումները ռուս-թուրքական պայմանագրում արտացոլելու ուղղությամբ: Դրա արդյունքը եղավ պայմանագրի 16-րդ հոդվածը, որի մեջ առաջին անգամ թուրքական կողմը ճանաչեց Հայաստանի և հայերի գոյությունը իր տարածքում: Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի մեջ հայերին էին վերաբերում մաս 25-րդ և 27-րդ հոդվածները: Այդ պայմանագրով, ապա Բեռլինի վեհաժողովի պայմանագրով առաջին անգամ միջազգային դիվանագիտության քննարկման առարկա դարձավ արևմտահայության ազատագրության և պաշտպանության խնդիրը Հայկական հարց անվանումով:

2008 թ. լրացավ Հայկական հարցի միջազգայնացման հարյուր երեսուն տարին: Այդ առիթով ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտը կազմակերպեց գիտաժողով, որտեղ կարդացվեցին 10 բովանդակալից գեկուցումներ: Հարկ չկա անդրադառնալ այդ գեկուցումներին առանձին առանձին: Ամեն մի գեկուցում արտացոլում էր ոչ միայն տվյալ գի-

տաշխատողի պատրաստվածության աստիճանը, այլև նրա անհատականությունը: Պետք է նշել, որ այդ զեկուցումներն արժանացան ունկնդիրների դրական գնահատականին: Ներքոնշյալ ժողովածուն պարունակում է այդ գիտաժողովին կարդացված զեկուցումները՝ նույն հերթականությամբ՝ հայկական հարցի պատմական դասերից, առաջացման և միջազգայնացման ժամանակից, ամերիկյան և եվրոպական մեծ տերությունների՝ տարբեր պատմական ժամանակներում հայկական հարցի նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքի քննարկումից, ավարտվում է 1945-46 թթ. երկրորդ աշխարհամարտի ավարտից հետո, սառը պատերազմի տարիներին նույն կողմի՝ հարցի շահարկումից:

Ժողովածուի հոդվածների ընթերցմամբ կընդլայնվի ընթերցողների մտահորիզոնը, կնպաստի համեմատության եզրեր անցկացնելու մեծ տերությունների՝ տարբեր ժամանակամիջոցներում որդեգրած քաղաքականությանը:

Ստեփան Ստեփանյան

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՄԻՋԱԶԳԱՅՆԱՑՄԱՆ 130-ԱՄՅԱ ԴԱՍԵՐԸ

Հայկական հարցի միջազգայնացման 130-ամյա դասերը որոշակի տեղ են գրավում այդ հարցի բնութագրման մեջ ինչպես անցյալում, այնպես էլ ներկայումս: Հայկական հարցի մասին գոյություն ունեն բազմաթիվ բնութագրումներ ու սահմանումներ: Սկսած Հովհաննես Թումանյանից ու Լեոյից մինչև ժամանակակից պատմաբանները, քաղաքագետները, իրավագետներն ու հասարակական, քաղաքական գործիչները զանազան բովանդակությամբ բնութագրել են Հայկական հարցը, սակայն այն կարիք ունի ինչպես անցյալի, այնպես էլ ներկայի տեսանկյուններից հստակ ու համակողմանի, ճշգրիտ բնութագրման:

Ամենից առաջ անհրաժեշտ է ցույց տալ, թե ինչպես ծնվեց Հայկական հարցը: Այս կապակցությամբ հարկ է ասել հետևյալը: 1813 թվականի Գյուլիստանի և 1828 թվականի Թուրքմենչայի պայմանագրերով Արևելյան Հայաստանի հիմնական մասերը ազատագրվեցին պարսկական տիրապետությունից և միացվեցին Ռուսաստանին: Դա շրջադարձային իրադարձություն էր հայ ժողովրդի պատմության մեջ: Առանց տարակուսանքի կարելի է ասել, որ եթե այդ իրադարձությունը չլիներ, ապա արևելահայությունը կարժանանար այն ողբերգական ճակատագրին, որին արժանացավ արևմտահայությունը: Այն ժամանակվանից էլ ստեղծվեցին համապատասխան նախադրյալներ հայկական հարցի ձևավորման համար: Այդ նախադրյալները արմատավորվում էին արևմտահայության, Արևմտյան Հայաստանի ազգային ու սոցիալական ազատագրության նպատակով:

Արևմտահայության նկատմամբ դարավոր տեղահանության, ցեղասպանության քաղաքականությունն ու գործողությունները սկզբնա-

վորվել են այն ժամանակվանից, երբ բուրքական ցեղերը հեռավոր Արևելքից ու միջին Ասիայից ներխուժեցին Հայաստան և Փոքր Ասիա: Հատկապես, Օսմանյան կայսրության կազմավորման ժամանակվանից այդ բռնապետության կառավարող վարչակարգը անտանելի էր ոչ միայն հայերի, այլ նաև մյուս ոչ բուրք ժողովուրդների համար:

Փաստորեն, բուրքական կառավարողների իրագործած արևմտահայերի սպանությունները, հալածանքները, կոդուպուտը, բռնաբարությունները, կրոնական ու ազգային անհանդուրժողականությունը իրականացվել են շուրջ վեց դար: Դրանից հետո, աստիճանաբար ձևավորվում է հայկական հարցը, որն սկզբում նպատակամղված էր Արևմուտյան Հայաստանում սոցիալ-տնտեսական, մշակութային ու քաղաքական բարեփոխությունների, բարենորոգումների (ռեֆորմների) իրականացմանը, իսկ հետագայում Արևմտյան Հայաստանի, արևմտահայության ազգային ու սոցիալական ազատագրությանը:

Հայկական հարցի ծագման ու միջազգայնացման խնդիրը ուսումնասիրվել ու բնութագրվել է այդ հարցի մեծ գիտակ, հայ ժողովրդի մեծ բարեկամ Յոհաննես Լեփսիուսի կողմից: 1921 թվականի հունիսի 2-ին Բեռլինում տեղի ունեցած Թալեաթ փաշայի դատավարության առաջին նիստում նա նշել է. «Հայկական հարցը ինքնաձին տունկ չէ: Այն եվրոպական դիվանագիտության պտուղն է: Հայ ժողովուրդը Ռուսաստանի և Անգլիայի քաղաքական հակամարտությունների գոհն է: Այդ երկու պետությունների մրցակցությունը Արևելքում սկզբնավորվել է Դրիմի պատերազմից և Բեռլինի կոնգրեսից: Լոնդոնի և Պետերբուրգի միջև դիվանագիտական շախմատային խաղի մեջ հայը կատարում էր զինվորի դեր, որին երբեմն առաջ էին մղում կամ զոհաբերում: Մարդասիրական ու «քրիստոնյաների հովանավորության» մասին խոստումները պատրվակներ էին միայն»¹:

Յ. Լեփսիուսի այս ձևակերպումը, պատկերավոր բնութագրումը՝ հայկական հարցի միջազգայնացման առաջին դասերից մեկն է:

Պատմական հայտնի դաս է համարվում այն, որ հայկական հարցի պատմության մեջ, մինչև այդ հարցի միջազգայնացումը և դրանից հետո էլ, ինչպես Եվրոպական մեծ տերությունները՝ մասնավորապես, Անգլիան, Գերմանիան, Ֆրանսիան, այնպես էլ ԱՄՆ-ը հայ ժողովրդի համար ամենածանր ժամանակներում պաշտպան չկանգնեցին Հայկական հարցի արդարացի լուծմանը:

Մեծ տերություններից Հայկական հարցի արդարացի լուծման դեմ ամենամեծ խոչընդոտները ստեղծել է Անգլիան: Ահա դրանցից մեկը. Հայկական հարցի միջազգայնացման հենց առաջին տարում, Ման-Ստեֆանոյի պրեկնիմար (նախնական) հաշտության պայմանագրից (1878 թ. փետրվարի 19) հինգ ամիս անց 1878 թ. հունիսի 4-ին Կոստանդնուպոլսում Անգլիայի և Թուրքիայի միջև կնքված պայմանագրում, որն անվանված է «պաշտպանողական դաշնակցություն Անգլիայի և Թուրքիայի միջև», գրված է. «Եթե Ռուսաստանը իր ձեռքում պահելով Բաթումը, Արդահանը, Կարսը կամ նրանցից մեկն ու մեկը, այսուհետև երբևիցե փորձ անի տիրելու Ասիայում Նորին կայսերական մեծություն սուլթանի ունեցած այն երկրներից որևէ մի մասին... այն ժամանակ Անգլիան պարտավորվում է միանալ Նորին կայսերական մեծություն սուլթանի հետ՝ զենքի ուժով այդ երկրները պաշտպանելու համար (այստեղ խոսքը վերաբերում է Արևմտյան Հայաստանը Թուրքիայի ձեռքում պահելուն – Ստ. Ստ.): Ի փոխհատուցում Նորին կայսերական մեծության սուլթանը... հավանություն է տալիս, որ Կիպրոս կղզին գրավվի և կառավարվի Անգլիայի կողմից»²:

Schwurgericht des Landgerichts III zu Berlin, Aktenzeichen: C.J 22/21, am 2. und 3. Juni 1921. Mit einem Vorwort von Armin T. Wegner und einem Anhang. Berlin, 1921, S. 59.

² Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և Սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում /1828-1923/, պրոֆ. Զ. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ, «Հայաստան», Երևան, 1972, էջ 104:

¹ Der Prozeß Talaat Pascha. Stenographischer Bericht über die Verhandlung gegen den des Mordes an Talaat Pascha angeklagten armenischen Studenten Solomon Teilirian vor dem

Այդ հակահայկական և հակառուսական գործարքի վերաբերյալ փաստաթուղթը ստորագրել են Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարար Մաֆվետ փաշան և Թուրքիայում Անգլիայի դեսպան Հենրի Լեյրդը:

Փաստորեն, Անգլիան հակամարդկային, կեղտոտ դեր է կատարել Հայաստանի ու հայ ժողովրդի նկատմամբ՝ Արևմտյան Հայաստանը Թուրքիայի տիրապետության տակ գեների ուժով թողնելու գնով տեր է դառնում Կիպրոսին:

Հայկական հարցի արդարացի լուծման նկատմամբ բացահայտ բացասական դիրքորոշում ուներ կայգերական Գերմանիան: Այսպիսի դիրքորոշմամբ էլ Գերմանիան հանդիսանում է հայերի ցեղասպանության գլխավոր մեղսակիցը: Պատահական չէ Գերմանիայի արտաքին գործերի նախարար Ա. Յիմմերմանի հայտարարությունը, որ «Ըստ էության հայերը պետք չեն Գերմանիային: Հայերով բնակեցված Հայաստանը վնասաբեր է նրա շահերին...»³:

Վերջին տարիներին գերմանական արխիվներում հայտնաբերված փաստաթղթերից մեկում տեղադրված է Կոնստանդնուպոլսում Գերմանիայի դեսպան Վոլֆ Մետերնիխի՝ ռայխսկանցլեր Բեթման Հոլվեգին 1915 թվականի դեկտեմբերի 7-ին ուղարկված հեռագիրը, որտեղ նա պահանջում է ոչ միայն դատապարտել երիտթուրքական պարագլուխների կողմից կազմակերպված հայերի զանգվածային կոտորածները, այսինքն ցեղասպանությունը, այլև առաջարկում է վճռական միջոցներ ձեռնարկել հայերի բնաջնջումը դադարեցնելու համար: Ի պատասխան այդ հեռագրի, գերմանական կանցլերը դատապարտում է ոչ թե թուրքական կառավարողներին, այլ իր դեսպան Վոլֆ Մետերնիխին և նրան դաս տալու ոճով գրում է. «Մեր միակ նպատակն է մինչև պատերազմի վերջը Թուրքիային պահել մեր կողմը, մեզ համար

միևնույնն է հայերը կկոտորվեն թե ոչ... Ես չեմ հասկանում ինչպես է Մետերնիխը այդպիսի առաջարկ անում»⁴:

Ֆրանսիական կառավարությունը նույնպես բացասական դիրքորոշում ուներ Հայկական հարցի արդարացի լուծման նկատմամբ ինչպես 19-րդ դարի 90-ական թվականներին, այնպես էլ Առաջին աշխարհամարտում և դրանից հետո:

Ինչ վերաբերում է ԱՄՆ-ի դիրքորոշմանը, ապա Հայաստանի համար չափազանց ծանր պայմաններում նա մերժեց նրա մանդատը վերցնելու խնդիրը: Ճիշտ է, պրեզիդենտ Վուդրո Վիլսոնի նախաձեռնությամբ 1920 թվականի օգոստոսի 10-ին ստորագրվեց Սևրի պայմանագիրը, սակայն ԱՄՆ-ի կառավարությունը ոչինչ չարեց այդ փաստաթղթի հաստատման և իրականացման համար:

Հայկական հարցի միջազգայնացման 130-ամյա պատմության մեջ կարևոր դաս է հանդիսանում այն, որ Ռուսաստանն աշխարհի առաջին պետությունն է, որը վերոհիշյալ ժամանակահատվածում՝ մասնավորապես 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմում, փայլուն հաղթանակ տանելով սուլթանական Թուրքիայի դեմ, դիվանագիտական մեծ հաջողությամբ կարևոր դեր կատարեց Սան-Ստեֆանոյի հայանպաստ, Հայկական հարցի միջազգայնացման պայմանագրի ստեղծման և կնքման գործում:

Դրանից հետո արևմտյան տերությունները, հատկապես Անգլիան, վերանայեցին Սան-Ստեֆանոյի պայմանագիրը ի վնաս Հայաստանի և Ռուսաստանի, իսկ Բեռլինի կոնգրեսը հաստատեց այդ ամենը: Այդ կոնգրեսը իր հակառուսական ու հակահայկական ուղղվածությամբ՝ ռուս նշանավոր դիվանագետ, գիտնական Վ. Խվոստովի բնութագրմամբ, ճակատագրական հանդիսացավ արևմտահայության հա-

³ Вольфганг и Зигрид Густы, Геноцид армян, официальные документы из германских архивов, публикуемые впервые. Под редакцией, с предисловием и примечаниями проф. Ст. Степаняна, Ереван, 2005, с.293.

³ Архив внешней политики России, Ф. Капцелярия, 1914, д. 207, л. 32.

մար, «հանգեցրեց հայերի ֆիզիկական բնաջնջմանը»⁵ : Այո, կոնգրեսի որոշումները նպաստեցին հայերի առաջին ցեղասպանությանը, որն իրագործվեց 19-րդ դարի 90-ական թվականներին: Միանգամայն ճշմարիտ էր ռուս հայտնի պատմաբանն ու դիվանագետը:

20-րդ դարի սկզբին ռուսական դիվանագիտությունը կատարեց հայանպաստ մի կարևոր քայլ և: Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին ցարական կառավարության ցուցումով Կոստանդնուպոլսում ռուսական դեսպանը հանձնարարում է Հայկական հարցի լավ գիտակ Ա. Մանդելշտամին կազմելու հայկական ռեֆորմների նոր ծրագիր, որը պետք է հենվեր 1895 թ. ստեղծված՝ «մայիսյան բարենորոգումների» և Կոստանդնուպոլսի պատրիարքարանի նախագծերի վրա: Ստեղծված փաստաթղթով Արևմտյան Հայաստանի վեց նահանգներից (Վան, Էրզրում, Բիթլիս, Դիարբեքլի, Խարպուտ, Սվազ) կազմավորվում էր մեկ միասնական տարածքով նահանգ, որի նահանգապետը պետք է համարվեր օսմանյան հպատակ, սակայն նա պետք է լիներ քրիստոնյա կամ եվրոպացի և նշանակվելու էր հինգ տարով:

Այդ ժամանակ գերմանական դիվանագիտությունը ի դեմս Թուրքիայում իր դեսպանության, ստեղծել էր սեփական ծրագիր հայկական ռեֆորմների մասին: Գերմանական նախագիծը կտրուկ մերժում էր ռուսական ծրագիրը հատկապես մեկ միասնական հայկական նահանգ ստեղծելու վերաբերյալ: Ըստ գերմանական նախագծի, ռեֆորմների իրականացման տեսանկյունից, Արևմտյան Հայաստանը բաժանվում էր երկու հատվածների՝ հյուսիսային, որի մեջ մտնում էին երեք նահանգ՝ Տրապիզոնը, Էրզրումը և Սեբաստիան, իսկ հարավայինի մեջ մտնում էին՝ Վանի, Բիթլիսի, Խարբեքլի և Տիգրանակերտի նահանգները:

Ռուսական դիվանագիտությունն ընդունում է հայկական բարենորոգումների գերմանական տարբերակը, նաև այն, որ Արևմտյան Հա-

յաստանի այդ երկու հատվածներում ռեֆորմների իրագործումը պետք է վերահսկվեր եվրոպական պետությունների երկու տեսուչների կողմից: Նրանցից մեկը հողանրագի դիվանագետ Վեստենենկն էր, մյուսը՝ նորվեգացի դիվանագետ՝ Հոֆը:

Այսպիսով ստեղծվում է ռուս-գերմանական միասնական փաստաթուղթ հայկական ռեֆորմների վերաբերյալ, որի մեջ Արևմտյան Հայաստանի հյուսիսային հատվածում իր հաստատումն տեղն է գրավում 32 հազար 700 քառակուսի կիլոմետր տարածքով Տրապիզոնի նահանգը:

Եվ ահա, ռուս-գերմանական այդ փաստաթուղթը ներկայացվում է այն ժամանակվա բուրքական կառավարությանը, որն էլ տալիս է իր համաձայնությունը:

Այդ ամենի հիման վրա 1914 թ. հունվարի 26-ին (փետրվարի 8) ստորագրվում է Արևմտյան Հայաստանում ռեֆորմների իրականացման վերաբերյալ պատմական փաստաթուղթը: Այն ստորագրում են Կ. Պոլսում Ռուսաստանի գործերի հավատարմատար Կ. Գուլկևիչը և Թուրքիայի արտգործնախարար, մեծ վեզիր Սալիդ Հալիմ փաշան:

Դժբախտաբար, այդ փաստաթուղթը չիրագործվեց առաջին աշխարհամարտի սկսվելու պատճառով: Սկսվեց արևմտահայության տեղահանությունն ու ցեղասպանությունը:

Արևմտյան Հայաստանում ռեֆորմներ անցկացնելու վերաբերյալ ոչ մի փաստաթուղթ ոչ մի ժամանակ չի իրագործվել, սակայն վերոնշյալ փաստաթուղթը կարևոր է տարածքային առումով Հայկական հարցի լուծման համար:

Օրինական հարց է հանդիսանում հետևյալը: Արևմտյան Հայաստանում ռեֆորմների վերաբերյալ ռուսաստանի և Գերմանիայի համատեղ փաստաթուղթը, որն ընդունվել և ստորագրվել է Թուրքիայի կողմից, միթե հիմք չի կարող հանդիսանալ, որպեսզի Արևմտյան Հայաստանի քարտեզներում Տրապիզոնի նահանգը ցույց տրվի Արևմտյան Հայաստանի մի մասը: Դրանով Արևմտյան Հայաստանը մշտապես կներկայացվի դեպի Մեծ ծով իր օրինական ելքով:

⁵ История дипломатии, М., т. 2, 1963, с. 333.

Չհեռանալով Հայկական հարցի նկատմամբ Ռուսաստանի դիրքորոշումից, կարևոր դաս պետք է համարել այն, որ անկախ այն բանից, թե ինչպիսի սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական համակարգ գոյություն ունի այդ երկրում, ռուսական դիվանագիտությունը հիմնականում պաշտպան է կանգնել Հայկական հարցի արդարացի լուծմանը: Որպես հաստատում ասենք, որ 1917 թվականին, սկզբում ժամանակավոր կառավարությունը, իսկ հետո խորհրդային կառավարությունը շարունակեցին ռուսական հայանպաստ քաղաքականությունը:

Հայկական հարցի լուծման առաջին փաստաթղթերից մեկը, որը պաշտոնապես ոչ մի իշխանության, ոչ մի պետության կողմից չեղյալ չի հայտարարվել «Թուրքահայաստանի» մասին՝ Ռուսաստանի ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի դեկրետն (հրովարտակն) է: Այն ընդունվել է 1917 թ. դեկտեմբերի 29-ին:

Փաստաթղթի առաջին նախադասությամբ «Ռուսաստանի կառավարությունը հայտարարում է հայ ժողովրդին, որ պաշտպանում է Ռուսաստանի կողմից օկուպացված «Թուրքահայաստանի» հայերի ազատ ինքնորոշման իրավունքը ընդհուպ լիակատար անկախության հաստատումը»⁶:

Հայտնի է, որ «Թուրքահայաստանի», այսինքն՝ Արևմտյան Հայաստանի հայությունը հիմնականում ցեղասպանության էր ենթարկված կամ տեղահանված էր: Դրա համար էլ որպես հարցի լուծման պայմաններ առաջ էր քաշվում կազմակերպել Թուրքիայի տարբեր մասեր և արտասահմանյան երկրներ արտաքսված կամ փախստական հայերի անարգել վերադարձը Արևմտյան Հայաստան: Ճիշտ է, խնդիր էր դրվում նաև Արևմտյան Հայաստանից դուրս բերել ռուսական զորքերը և կազմավորել հայկական ժողովրդական միլիցիա ու հաստատել կառավարման դեմոկրատական համակարգ:

Այդ փաստաթուղթը կարդացողների կամ լսողների մոտ դժգոհություն է առաջացնում ռուսական զորքերի դուրս բերման հարցը: Եկեք

լինենք պարզ ու անկեղծ: Արևմտյան Հայաստանում գտնված ռուսական զորքերը ցաք ու ցրիվ զինվորականներ էին և վերադառնում էին հայրենիք: Ռուսական նոր, խորհրդային իշխանություններն այնտեղ բանակ չունեին:

Բոլոր դեպքերում, Ռուսաստանյան վերոհիշյալ փաստաթուղթը ամենևին էլ չի կորցրել իր իրավական, պատմական, քաղաքական ու բարոյական նշանակությունը Հայկական հարցի արդարացի լուծման գործում:

Հարկ են համարում հիշեցնել, որ դեկրետի տեքստը կազմել և ստորագրել են հայ կոմունիստների, դաշնակցության և այլ հայ կուսակցությունների ներկայացուցիչներ և միայն դրանից հետո է ներկայացվել Խորհրդային Ռուսաստանի դեկավարությանը: Դեկրետը հաստատվել է խորհուրդների համառուսաստանյան երրորդ համագումարում 1918 թ. հունվարի 15-ին (28-ին)⁷:

Բոլոր դեպքերում Խորհրդային Ռուսաստանի ընդունած դեկրետը կարևոր փաստաթուղթ է Հայկական հարցի լուծման գործում նաև արդի պայմաններում: Դրանից հետո Հայկական հարցի լուծման կարևոր փաստաթուղթ պետք է համարել Սերի պայմանագիրը:

Երկու փաստաթղթերն էլ ինչպես տարածքային, այնպես էլ այլ տեսանկյուններից ծառայում են Հայկական հարցի լուծմանը: Հարկ ենք համարում համադրել դրանք միմյանց և ներկայացնել հետևություններ:

Ռուսաստանի կողմից ընդունված հրովարտակով ամբողջ Արևմտյան Հայաստանը ազգերի ինքնորոշման իրավունքով հռչակվում էր որպես անկախ պետություն: Եթե վերցնենք Արևմտյան Հայաստանի միայն վեց նահանգները, ապա դրանց տարածքն այսպիսին է.

Սվազ (Մերաստիա) - 83700 քկմ

Էրզրում - 49700 քկմ

⁶ «Документы внешней политики СССР», Госполитиздат, М., 1957, т.1, с. 74-75.

⁷ «Документы внешней политики СССР», Госполитиздат, М., 1957, т.1, с. 74.

Վան - 39300 քկմ

Դիարբեքիր (Տիգրանակերտ) - 47220 քկմ

Խարպուտ (Խարբերդ) - 37800 քկմ

Բիթլիս - 27100 քկմ:

Այսպիսով, Արևմտյան Հայաստանի մասին դեկրետով միայն վերոհիշյալ վեց նահանգների տարածքը կազմում է 284820 քկմ: Հիմք ընդունելով 1914 թ. հունվարի 26-ի հայկական ռեֆորմների վերաբերյալ փաստաթուղթը, որով Տրապիզոնի նահանգը կազմում է Արևմտյան Հայաստանի բաղկացուցիչ մաս, ապա վեց նահանգին կզումարվի մաս Տրապիզոնի 32700 քկմ տարածքը: Դրանով Արևմտյան Հայաստանի տարածքը կլինի 317520 քկմ:

Այժմ անցնեք Սևրի պայմանագրին: Հայաստանի համար ճակատագրական նշանակություն ունեցող այդ փաստաթուղթը կնքվել է 1920 թ. օգոստոսի 10-ին: Պայմանագիրը ստորագրել են 14 պետություններ: Դրանք են՝ Անգլիան, Ֆրանսիան, Իտալիան, Ճապոնիան, Բելգիան, Հայաստանը, Հունաստանը, Լեհաստանը, Ռումինիան, Պորտուգալիան, Չեխոսլովակիան, Սերբերի, Խորվաթների և Սլովենների թագավորությունը, Հնգասը և Թուրքիան:

Պայմանագրում Հայաստանին և Հայկական հարցին վերաբերում են 88-93 հոդվածները: 88-րդ հոդվածում գրված է. «Թուրքիան հայտարարում է, որ ճանաչում է Հայաստանը, ինչպես այդ բանն արդեն արել են դաշնակից տերությունները, որպես ազատ և անկախ պետություն»⁸:

Պայմանագրով հայկական պետությանն էին անցնում.

Վանի նահանգի 39300 քկմ տարածքից 20 հազարը: Բիթլիսի նահանգի 27100 քկմ տարածքից 15 հազարը: Էրզրումի նահանգի 49700 քկմ տարածքից 40 հազարը: Տրապիզոնի նահանգի 32700 քկմ տարածքից 15 հազարը:

⁸ Севрский мирный договор и акты подписанные в Лозане. Издание Литиздата НКВД, М., 1927, с 38.

Այդ ամենը կազմում է ընդամենը 90 հազար քկմ: Այդ տարածքը ավելի քան երեք անգամ պակաս է Արևմտյան Հայաստանի տարածքից: Այդուամենայնիվ դա ընդունելի էր, իրատեսական և անչափ կարևոր, քանի որ ունենալով ելք դեպի Սև ծով Հայաստանն ազատվում էր բրդադային վիճակից և առավել անվտանգ էր դառնում տնտեսական, քաղաքական ու ռազմական տեսանկյուններից: Ժամանակն է, որպեսզի Հայաստանի Հանրապետությունը, հայ սփյուռքը ձեռնամուխ լինեն Սևրի պայմանագրով Հայկական հարցի որոշակի լուծմանը, որի համար գոյություն ունեն արդարացի պատմական, իրավական, քաղաքական ու բարոյական համապատասխան հիմքեր: Հայկական հարցի արդարացի լուծման համար պատմական, իրավական, քաղաքական ու բարոյական հիմքեր հանդիսացող «Թուրքահայաստանի» մասին դեկրետից ու Սևրի պայմանագրից հետո ստեղծվեց բացահայտ անարդարացի, անօրինական մի փաստաթուղթ: դա 1921 թվականի մարտի 16-ին կնքված ռուս-թուրքական մոսկովյան պայմանագիրն է, որով հայկական վաղճակալ տարածքները բացահայտ անօրինաբար տրվեցին Թուրքիային և Ադրբեջանին:

Այդ անարդարության մասին խոսվեց ու քննադատվեց Երեք դաշնակից պետությունների՝ ԽՍՀՄ-ի, ԱՄՆ-ի և Անգլիայի ղեկավարների Պոտսդամի Կոնֆերանսում:

Ժամանակն է չեղյալ համարել այդ խայտառակ պայմանագիրը և Հայաստանին վերադարձնել նրանից խլված տարածքները:

Պատմական դաս է մաս այն, որ Առաջին աշխարհամարտից հետո ստեղծված Ազգերի Լիգան մի քանի անգամ քննարկեց Հայկական հարցը, սակայն դա բացահայտ ձևական բնույթ կրեց և ոչ մի կոնկրետ քայլ չկատարվեց այդ հարցի արդարացի լուծման ասպարեզում:

Կարծես թե պատմությունը կրկնվում է: Մեր ժամանակում գործող Միավորված ազգերի կազմակերպությունը (ՄԱԿ-ը), որն աշխարհի ամենամեծ կազմակերպությունն է, երբեք չի զբաղվել Հայկական հարցով, մինչդեռ դրա համար գոյություն ունի աշխար-

հին հայտնի նախադեպ: Հիշեցնենք, որ ՄԱԿ-ի գլխավոր ասամբլեան 1947 թ. նոյեմբերի 29-ին որոշում ընդունեց վերականգնել ու ստեղծել երկու հազար տարի առաջ հրեաների կորցրած Իսրայելի պետությունը: Այդ որոշմամբ Իսրայելին տրամադրվում էր նրա պատմական հայրենիքի՝ Պաղեստինի ընդամենը 25 հազար քկմ տարածքից 14 հազար քկմ, որը կազմում էր ամբողջ տարածքի 56 տոկոսը: Հետագայում այդ տարածքն ընդլայնվեց և հասավ ավելի քան 20 հազար քկմ-ի: Ինչպես տեսնում եք, Պաղեստինի դժվարին հարցը երկու հազար տարի անց համեմատաբար հեշտ լուծվեց, իսկ հայկական հարցը, ոչ հեռավոր անցյալում կորցրած հայրենիքի տարածքի 90 տոկոսի վերադարձման խնդիրը մնում է չլուծված:

Այժմ անցնենք Հայկական հարցի հետ կապված հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման ու հետևանքների վերացման խնդիրներին ու դասերին: Անվիճելի ճշմարտություն է, որ հայերի առաջին ցեղասպանությունը տեղի է ունեցել 19-րդ դարի 90-ական թվականներին, որի ընթացքում զոհվել է 300 հազար հայ: Այդ կապակցությամբ հետաքրքրություն է ներկայացնում ավելի, քան մեկուկես դար առաջ գրված մի հոդված՝ «Պատերազմի հայտարարումը. Արևելյան հարցի ծագման պատմության շուրջ» վերնագրով: Հեղինակը՝ Կարլ Մարքսը գրում է, որ 1854 թ. մարտի 28-ի տյալներով Օսմանյան կայսրությունում ապրում էր 2 միլիոն 400 հազար հայ⁹:

Նայելով այդ թվերին, բնականորեն մտածում ես, որքա՞ն կլինեք արևմտահայերի թիվը մինչև առաջին ցեղասպանությունը: Իսկ եթե չլինեք ոչ միայն առաջին ցեղասպանությունը, այլ նաև չլինեք երկրորդ ցեղասպանությունը՝ Մեծ Եղեռնը, որքա՞ն կլինեք արևմտահայերի թիվը:

Հայերի երկրորդ ցեղասպանությունը հանդիսացավ աշխարհի առաջին ցեղասպանությունը 20-րդ դարում, որին զոհ գնաց մեկուկես միլիոն հայ: 19-րդ դարի 90-ական թվականներից մինչև 20-րդ դարի

20-ական թվականները, 30 տարվա ընթացքում սուլթանական, երիտթուրքական և քեմալական կառավարողների պայմաններում բնաջնջվել է ավելի քան երկու միլիոն հայ: Դրանով Թուրքիան հանդիսացավ առաջին ցեղասպան պետությունը 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին: Դրան պետք է ավելացնել նաև այն, որ Թուրքիան դարձավ ֆաշիստական Գերմանիայի արժանավոր նախորդը, իսկ նացիստական Գերմանիան էլ համարվեց երկրորդ ցեղասպան պետությունը: Այդ երկու ցեղասպան պետությունները դարձան դաշնակիցներ 19-րդ դարի վերջից և մնում են մինչև օրս:

Այդ ամենը պետք է դաս լինի ամբողջ քաղաքակրթության համար: Այս բանը պետք է նկատի առնեն Եվրոպական պետությունները, հատկապես՝ Եվրոպական Միության անդամ-պետությունները, որոնց շարքերը մտնելու մեծ ձգտում ունի ցեղասպան պետությունը՝ Թուրքիան, որը բացահայտ, անհիմն ու հանդգնորեն մերժում է հայերի ցեղասպանության անհերքելի իրողությունը:

Անցնելի է, որ ոչ սուլթանական, ոչ երիտթուրքական, ոչ էլ քեմալական կառավարողները չեն պատժվել աշխարհի պետությունների, համաշխարհային քաղաքակրթության կողմից: Չեն պատժվում նաև թուրքական ցեղասպան պետության ժառանգորդ ժամանակակից Թուրքիայի կառավարողները, որոնք համառորեն ժխտում են անժխտելին՝ հայերի ցեղասպանությունը:

Համայն մարդկության համար կարևոր դաս և օրինական հարց է հանդիսանում հետևյալը. Ինչպե՞ս կարելի է վերացնել, արմատախիլ անել մարդկության դեմ անընդհատ կրկնվող այդ մեծագույն ոճրագործությունը: Դրա պատասխանը դժվար է: Ռասայական և ազգայնական այդ չարիքը չի վերացվի, քանի դեռ չեն վերացվել ցեղասպանության հետևանքները: Իսկ ինչպե՞ս կարելի է պատկերացնել հայերի ցեղասպանության հետևանքների վերացման խնդիրը: Հասկանալի է, որ ցեղասպանության նահատակներին անհնարին է վերակենդանացնել, սակայն նրանց, ինչպես նաև տեղահանվածների ու ցեղասպա-

⁹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, издание второе, 1958, М., т. 10, с. 171.

նությունից մազապործների ժառանգները ցրվել են աշխարհով մեկ: Ցեղասպանության հետևանքով հայությունը կորցրել է իր պատմական հայրենիքի 90 տոկոսը՝ Արևմտյան Հայաստանը հայոց խորհրդանշով՝ Արարատ լեռով:

Հայերի ցեղասպանության հետևանքների վերացման մյուս խնդիրը նրանում է, որ ինչպես Արևմտյան, այնպես էլ Արևելյան Հայաստանում հայ ժողովուրդը կրել է նյութական ու հոգևոր արժեքների մեծ կորուստ, որը մոտավոր հաշվարկներով կազմում է 19 միլիարդ 130 միլիոն 532 հազար ֆրանկ (1919 թ. Ֆրանսիայում գործող գներին համապատասխան): Եթե այդ գումարը վերածենք ներկայիս ԱՄՆ-ի դոլարի, ապա կստացվի 60 միլիարդ դոլար: Դա մեր կարծիքով չնչին գումար է իրականում կրած հայկական նյութական և մշակութային վնասների դիմաց: Հետևությունն այն է, որ համապատասխան մասնագետները՝ մասնավորապես տնտեսագետ-վիճակագիրները, պետք է համակողմանի հաշվարկներ կատարեն հայ ժողովրդի կրած վիթխարի վնասների վերաբերյալ:

Հայ ժողովրդի պատմության մեջ արևմտահայության բաղկացուցիչ մաս է համարվում Կիլիկիայի Հայկական պետությունը, որը գոյություն ունեցավ 1080 թվականից մինչև 1375 թվականը, կարևոր իրադարձություն էր հայ ժողովրդի պատմության մեջ: Ձեռնամուխ լինելով հայերի ցեղասպանության իրականացմանը՝ երիտթուրքական պարագլուխները, որպես գլխավոր փորձ այդ մեծ ոճրագործության համար, 1909 թվականին կազմակերպեցին Կիլիկիայի հայության զանգվածային կոտորածներ և կարճ ժամանակահատվածում բնաջնջեցին 30 հազար հայ: Դրանից հետո թուրքական իշխանությունները տեղահանության ու ցեղասպանության ենթարկեցին Կիլիկիայի ամբողջ հայությանը:

Կիլիկիայի հիմնահարցերին անհրաժեշտ է անդրադառնալ առանձին, երբ կնշվի Ադանահայության ցեղասպանության հարյուր տարին:

Հայկական հարցի միջազգայնացման 130-ամյա ամենամեծ պատմական դաս այն է, որ արդի պայմաններում հայկական երկու

պետությունները՝ Հայաստանի Հանրապետությունը, Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը հետևողականորեն պետք է հասնեն տնտեսական ու սոցիալական զարգացման այնպիսի մակարդակի, որի հիման վրա նրանք կդառնան բարգավաճ երկրներ, կբավարարեն իրենց բնակչության նյութական ու հոգևոր պահանջմունքները:

Դա գլխավոր հիմքն է ժողովրդի հայրենասիրական ոգին բարձրացնելու համար: Դրա հետ միաժամանակ անհրաժեշտ է ունենալ ժամանակակից այնպիսի ռազմական պոտենցիալ, որն անխոցելի կդարձնի Հայկական երկու պետությունների անվտանգությունն ու խաղաղ ստեղծագործական կյանքը:

Հայկական հարցի լուծման հզոր գործոն է Հայկական պետությունների և հայկական սփյուռքի անխզելի միասնությունը:

Արդի ժամանակներում Հայկական հարցը իր էությանը նպատակամղված է Թուրքիայի կողմից արևմտահայության բնօրրանում ցեղասպանության և տեղահանության ենթարկված Արևմտյան Հայաստանը՝ հայրենիքը կորցրած հայերի ժառանգներին և Հայաստանի Հանրապետությանը վերադարձնելուն:

Դրանով կստեղծվի միացյալ, ազատ, անկախ ու հզոր Հայաստան, որն էլ կհանդիսանա աշխարհով մեկ սփռված հայերի, համայն հայության հայրենիքը: Այդ ամենով վերջնականապես լուծված կլինի Հայկական հարցը: Ի վերջո, Հայաստանը կբարգավաճի, կզարգանա հայոց խորհրդանշի՝ Արարատ լեռան ներքո:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԻ ԾԱԳՈՒՄՆ ՈՒ ԱՌԱՋԱՑՈՒՄԸ.
ՆՐԱ ՆԵՐՔԻՆ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Արևմտահայերի Ազգային Սահմանադրության ընդունումից հետո Կոստանդնուպոլսի հայ գաղութում պատրանքներ առաջացան հայության իրավիճակի բարելավման ուղղությամբ: Սակայն ժամանակն անցնում էր և արևմտահայության վիճակն օրըստօրե վատթարանում: Պատրիարքարանն անընդհատ բողոքագրեր էր ստանում բուն Արևմտյան Հայաստանից, որին օսմանյան մայրաքաղաքում ապրող հայությունը գավառ էր անվանում: Բողոքագրերն ահագանգեր էին, որ Ազգային Կենտրոնական վարչությանն էին հասցնում «Գավառի» հայրենասեր գործիչները: Դրանց շարքում աչքի էին ընկնում Մկրտիչ Խրիմյանն ու նրա սաները: Տարոնի 42-ամյա հոգևոր առաջնորդն իր անձնվեր գործունեության շնորհիվ տեղի հայության կողմից արժանացավ «հայրիկ» պատվանունին: Նրա ջանքերն ուղղված էին հայ բնակչության վիճակն ինչ-որ ձևով տանելի դարձնելուն, գյուղացիության գաղթը կանխելուն և հայրենի հողի վրա պահելուն: Ժողովրդանվեր այդ գործունեությունը նրան մեծ հռչակ բերեց, և 1869 թ. սեպտեմբերի 4-ին Կ. Պոլսի Ազգային ժողովը նրան ընտրեց հայոց պատրիարք: Մինչ այդ պատրիարք էին ընտրվել համեմատաբար բարեկեցիկ կյանքով ապրող պոլսահայության կամ Փոքր Ասիայի ափամերձ քաղաքների հայության ներկայացուցիչները: Առաջին անգամ այդ պաշտոնում ընտրվում էր Արևմտյան Հայաստանի ամենահայաշատ վայրերից մեկի՝ Տարոնի հոգևոր առաջնորդը, ծագումով՝ մյուս հայաշատ վայրից՝ Վասպուրականից, գավառահայության «ցառոց ու վշտաց» արտահայտիչը: Չնայած Արևմտյան Հայաստանից տեղացող բողոքներին ու ահագանգերին, մինչ Խրիմյանը ոչ մի պատրիարք Ազգային ժողովի քննարկման հարց չէր դարձրել արևմտահայության իրավիճա-

կի, հարստահարությունների խնդիրը: Պատրիարք ընտրվելու առաջին իսկ օրից նա բարձրացրեց գավառահայության խնդիրներով զբաղվելու անհրաժեշտության հարցը: Մի տարի անց՝ 1870 թ. նոյեմբերի 27-ին, Խրիմյանի նախաձեռնությամբ Ազգային ժողովում կազմվեց ու հաստատվեց «գավառական հանձնախումբ» անունով հանձնաժողով, որը բաղկացած էր 9 անդամից՝ 4-ը հոգևորական, 5-ը աշխարհական. նախագահը՝ Ներսես Վարժապետյանն էր: Պատրիարքի շրջաբերականով լայն լիազորություններով օժտված հանձնախումբը իրականության ճշգրիտ պատկերը բացահայտելու նպատակով կապ հաստատեց Արևմտյան Հայաստանի գավառների հետ, մեկ տարվա ընթացքում կազմեց և Ազգային ժողովի քննարկմանը ներկայացրեց «Գավառական հարստահարությունների» տեղեկագիրը, որում նշված էր տարբեր հարկերի (զինվորական, կալվածական), հարկահավաքների, կառավարական պաշտոնյաների՝ մյութեսարիֆից ու կայմականից սկսած մինչև ոստիկանը, կատարվող զեղծումները. առանձնապես շեշտվում էր բռնի մահմեդականացման, հայկական եկեղեցիների ավերման, հոգևոր ծեսերի կատարման արգելման, մեծաքանակ սպանությունների մասին: Հարստահարությունների թվաքանակով և վայրագությամբ ընդգծվում էին Էրզրումի և Դիարբեքիի վիլայեթները, իսկ նրանց մեջ՝ հատկապես Վանի, Բիլի, Դուզուջանի, Բաղեշի, Մուշի և Չարսանջակի գավառները: Հարստահարությունների տեղեկատվությունից հետո, տեղեկագրի երկրորդ մասը պարունակում էր հանձնաժողովի դիտողություններն ու առաջարկությունները: Տեղեկագիրը բուռն քննարկումներ և վիճաբանություններ առաջացրեց Ազգային ժողովում: Դրանք այնքան բուռն էին, որ Բ. Դուռն արգելեց հարցի հետագա քննարկումները: Ուշքի եկած երեսփոխանները համախմբվեցին և 1872 թ. ապրիլին տեղեկագիրը հանձնեցին Բ. Դուռնը, որը տարիներ շարունակ այն անուշադրության մատնեց, ապա հայտարարեց, թե փաստաթուղթը կորցրել է: Փաստորեն տեղեկագիրը ոչ մի արդյունքի չհանգեցրեց, սակայն հավաքվեց մեծ քանակությամբ տեղեկա-

տվություն. հարցի քննարկումը բացահայտեց գավառացի պատրիարքի և ժողովի պահպանողական երեսփոխան Էֆենդիների միջև եղած հակասությունները: Պատրիարք Մ. Խրիմյանը հրաժարական տվեց: Նոր պատրիարք ընտրված Ներսես Վարժապետյանը 1873-76 թթ. Ազգային ժողովի քննարկմանը դարձյալ ներկայացրեց գավառական հրապտահարությունների խնդիրը: Ամենամեծ անհավասարությունը համարելով քրիստոնյայի վկայությունը դատարանում չընդունելը, զենք կրելն արգելելը, նոր պատրիարքն ու Ազգային ժողովը, օգտագործելով առաջին տեղեկագրի նյութերը, ավելացնելով վերջին չորս տարիների ընթացքում կատարվածները, ստեղծում են նոր տեղեկագիր: Գավառական հարստահարությունների այդ երկու տեղեկագրերը, դրանց շուրջը ծավալված քննարկումները տասնամյակի վերջին դարձան հայկական հարցի արծարծման հիմքը, և դրա ակունքում կանգնած էին երկու ազգընտիր հոգևորական՝ Մ. Խրիմյանը և Ն. Վարժապետյանը: Իսկ մինչ այդ Վարժապետյանը բանակցություններ է վարում մեծ եպարքոսի հետ, որը նրան խոստանում է Հայաստանի գավառներում հայ ոստիկաններ նշանակել, «մինչև իսկ քանի մը գաւառներու միաբնակիցները և քաղաքներու գաղմագամները Հայոց մեջեն դնել տալ»¹: Մեծ եպարքոսը պաշտոնանկ եղավ առանց խոստումը կատարելու: Երկրորդ տեղեկագիրն Ազգային ժողովն ստորագրեց 1876 թ. սեպտեմբերին, սակայն դեռ նոյեմբերի վերջին այն չէր հանձնվել օսմանյան կառավարությանը:

Օսմանյան կայսրությունն ապրում էր ներքին քաղաքական ցնցումներ: Բալկանյան ժողովուրդները վերսկսել էին իրենց ազատագրական պայքարը: 1875 թ. Թուրքիայի դեմ ապստամբեց Հերցեգովինան, ապա՝ Բոսնիան: 1876 թ. գարնանն ապստամբեց Բուլղարիան, իսկ ամռանը կիսանկախ Սերբիան լրիվ անկախանալու նպատակով պատերազմ հայտարարեց Թուրքիային: Չերնոգորիան միացավ Սերբիային: Քաղաքական ճգնաժամ ապրող Թուրքիան ելքը գտավ սուլ-

թանին փոխելու մեջ: 1876 թ. մայիսի 30-ին պալատական հեղաշրջումով գահընկեց արվեց Աբդուլ Ազիզը. նրան փոխարինած Մուրադ V-ը երեք ամիս անց հոգեկան հիվանդ հայտարարվեց և հեռացվեց իշխանությունից: Օգոստոսի 31-ին գահ բարձրացավ Աբդուլ Համիդ II-ը, որը խոստումներ տվեց նոր օսմանների ղեկավար Միդհատ փաշային, սահմանադրական կարգերի կողմնակից ձևացավ և ղեկտեմբերի 10-ին հրամոքների համազարկով Թուրքիան հռչակվեց Սահմանադրական միապետություն²: Դրանով ծախողվեցին նույն օրը Կ. Պոլսում հրավիրված Դեսպանաժողովի աշխատանքները, որը Բ. Դոնից պահանջում էր ստորագրել Օսմանյան կայսրության եվրոպական մասի քրիստոնյա ժողովուրդների վիճակը բարելավող միջոցառումների ծրագիր: Այդ համաձայնեցող իրարանցում առաջացրեց հայոց Ազգային ժողովի երեսփոխանների շարքերում: Թեժ վիճաբանություններից հետո ժողովը քվեարկության դրեց «Ձայն բառնալու պետքը». որովհետև «յանուն ազգին» պահանջներ ներկայացնել կառավարությանը: Կայսրության եվրոպական մասի քրիստոնյա ժողովուրդների վիճակը բարելավելու Դեսպանաժողովի մշակած միջոցառումների ծրագիրն ստիպում է Ազգային ժողովի երեսփոխաններին միաբանվել և միասնական ծրագիր ներկայացնել: Նրանք գտնում են, որ հայերն իրավունք ունեն պահանջել նույն արտոնությունները, ինչ տրվելու է ապստամբ ազգերին, ընդգծելով, որ հավատարմությունը պետք է վարձատրվի ավելի բարձր: 1876 թ. վերջերին Ազգային ժողովը պատրիարքի ղեկավարությամբ կառավարող ատյաններին ներկայացրեց Գավառական հարստահարությունների II տեղեկագիրը իբրև խնդրագիր-պահանջ: Այն 1876 թ. վերջին լույս տեսավ առանձին գրքույկով՝ «Տեղեկագիր գավառական հարստահարութեանց» խորագրով: Հայ իրականության մեջ այն բազմաթիվ քննարկումների ենթարկվեց, իսկ Րաֆֆին արձանագրեց, որ 25 տարվա ընթացքում Տաճկաստանը «մեծ առաջադիմություն է գործել

¹ Ատենագրությունը Ազգային ժողովոյ, 1876-1877 թթ., էջ 183:

² Ջ. Կիրակոսյան, Բուրժուական դիվանագիտությունը և Հայաստանը (XIX դարի 70-ական թթ.), Ե., 1978, էջ 64-65:

ոչ-մահմեդական ազգերը նորանոր ձևերով կեղեքելու, կողոպտելու և անպատվելու մեջ...»³:

Սահմանադրական միապետություն հռչակված Թուրքիան մերժեց եվրոպական դեսպանների պահանջները, պատճառաբանելով, որ բարենորոգումներ պետք է կատարվեն բոլոր հպատակների համար, ոչ թե միայն քրիստոնյաների: Դեսպանաժողովի աշխատանքները փակուղի մտան: Հայության համար ստեղծվեց անբարենպաստ մթնոլորտ, ուժեղացան արևմտահայության հարստահարությունները: Պատրիարքարանն ու Ազգային ժողովն իրար ետևից բողոքագրեր էին ներկայացնում Բ. Դռանը: Հայ ժողովրդի գոյության հարցը դառնում էր Արևելյան հարցի բաղկացուցիչ մասը: Փակուղի մտած Դեսպանաժողովի աշխատանքներն ապացուցում էին ճգնաժամը խաղաղ ճանապարհով լուծելու անկարելիությունը: Հասունանում էր ճգնաժամը պատերազմի վերածելու պահը: Մեծ տերություններից Անգլիան և Գերմանիան շահագրգռված էին Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև աճող հակասություններով: Դեսպանաժողովի ձախողման պատճառով մեծ տերություններն իրենց դեսպաններին ետ կանչեցին Կ. Պոլսից: Սրվեցին ռուս-թուրքական հարաբերությունները: Մոտալուտ պատերազմից խույս տալու նպատակով ռուսական կառավարությունը որոշեց մի անգամ ևս ստիպել Թուրքիային զիջումների դիմել: Բանակցություններն ընթացան Լոնդոնում, Բուդապեշտում: Մարտի 31-ին Լոնդոնում ստորագրված վեց մեծ տերությունների արձանագրությունը վերջին նախագուշացումն էր Թուրքիային, որով Դեսպանաժողովը զգալի զիջումներ էր անում առճակատումը հարթելու համար: Միդիատի կառավարությունն Անգլիայի խորհրդով մերժեց մեծ տերությունների առաջարկությունները, դրանք համարելով միջամտություն իր ներքին գործերին և խիստ նվաստացուցիչ⁴: Փաստորեն, պատերազմի պատասխանատվությունն ընկնում էր Անգլիայի վրա, որի դեսպանը հայտա-

րարեց, թե իր կառավարությունն օգնելու է Թուրքիային՝ Կ. Պոլիսն ու նեղուցները պաշտպանելու գործում: 1877 թ. ապրիլի 12-ին ռուսական ցար Ալեքսանդր II-ը ստորագրեց պատերազմական հրովարտակ (մանիֆեստ) «Սլավոն եղբայրներին օգնելու» կարգախոսով:

Երկու կողմից զավթողական նպատակներ հետապնդող պատերազմը տևեց տասնամյա, այն ընթանում էր Բալկանյան և Կովկասյան ռազմաճակատներում, որոնց հրամանատարները ցարի երկու եղբայրներն էին: Պատերազմական գործողությունների թատերաբեմը Կովկասյան ռազմաճակատում Արևմտյան Հայաստանն էր: Սլավոն ժողովուրդների ազատության կարգախոսով սկսված պատերազմը ոգևորություն և հույսեր առաջացրեց հայության երկու հատվածներում: Թուրքական լծից ազատագրվել ձգտող արևմտահայությունը մեծ հույսեր էր կապում ռուսական բանակի հաղթանակի հետ: Ռուսական զորքերը դիտվում էին իբրև ազատարարներ և փրկարարներ: Արևմտահայերին հուզում և ոգևորում էր, որ ռուսական բանակի բազմաթիվ ականավոր զորավարներ հայազգի էին: Մեր խնդիրը չէ անբաղաճալ պատերազմական գործողությունների մանրամասներին, սակայն անհրաժեշտ է փաստել, որ Կովկասյան ռազմաճակատի հաղթական բոլոր գործողություններում ամենամեծ դերը կատարեցին հայազգի զորավարները, իսկ հայության երկու հատվածներն էլ ամեն ինչում իրենց օգնությունն էին ցուցաբերում ռուսական բանակին:

Պատերազմի առաջին օրերին Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Ն. Վարժապետյանը դիվանագիտական նկատառումներով շրջաբերական հղեց արևմտահայությանը, հայտարարելով, թե օսմանյան երկրի պաշտպանությունը հավասարազոր է Հայաստանի պաշտպանությանը⁵: Թուրքական մեծ վեզիր Միդիատ փաշան բռնեց Ազգային ժողովին և պատրիարքին սիրաշահելու ուղին: Նա այցելեց պատրիարքարան և հարստահարությունների վերացման, զավառներում

⁵ Սարուխան Ա., Հայկական խնդիրն ու Ազգային սահմանադրությունը Թուրքիայում (1860-1910), հ. Ա., Թիֆլիս, 1912, էջ 116:

³ Բաֆֆի, Ե. Ժ., հ. 9, 1958, էջ 231:

⁴ Զ. Կիրակոսյան, նշվ. աշխ., էջ 87-88:

հայ պաշտոնյաներ նշանակելու խոստումներ տվեց: Շարիաթի օրենքով քրիստոնյան զենք կրելու իրավունք չուներ, դրա համար էլ սահմանված էր զինվորական հարկը (բեդելը ասկերիէ): Հայ-ռուս հարաբերությունները սրելու նպատակով 1877 թ. նոյեմբերին հրատարակվեց սուլթանի իրադեն (հրաման), որով զենքի էին կոչում 17-45 տարեկան բոլոր քրիստոնյաներին: Ռուսական զենքի միջոցով ազատագրվելու հույսեր կապող արևմտահայությունը ի դեմս Ազգային ժողովի կտրականապես մերժեց սուլթանի իրադեն: Թուրք կառավարող շրջանները մամուլի միջոցով հայերին մեղադրեցին դավաճանության մեջ: Հայ վերնախավին իրենց կողմը գրավելու թուրք կառավարող շրջանների քայլերն ավարտվեցին անհաջողությամբ: Ազգային ժողովի երեսփոխանները աստիճանաբար հակվում էին այն մտայնությանը, որ արևմտահայության անվտանգությունը կարելի է ապահովել միայն մեծ տերությունների հովանավորությամբ: Պատրիարքաբանն ու Ազգային ժողովը որոշեցին մի կողմից դիմել մեծ պետություններին, մյուս կողմից՝ շահել սուլթանի համակրանքը: Ռուսական զորքերի մուտքը Ադրիանապոլիս և Էրզրում ստիպեց Ազգային ժողովի երեսփոխանությանը 180 աստիճանով փոխել գործելակերպը. որոշվեց դիմել Ռուսաստանին, մեծ տերություններին, նաև սիրաշահել սուլթանին: Երբ ակնհայտ դարձավ Թուրքիայի պարտությունը, Արդուլ Համիդը խորամանկ քաշքշուկներով հայցելով մեծ տերությունների, մասնավորապես Անգլիայի միջամտությունը, ձգտում էր զինադադարի և խաղաղության պայմանագրի: Ռազմավարական մեծ նշանակություն ունեցող Ադրիանապոլսից հետո ռուսները մտան Կ. Պոլսից 12 կմ հեռավորության վրա գտնվող Սան-Ստեֆանո փոքրիկ քաղաքը: Զինադադարի պայմանների հարցը քննարկվում էր եվրոպական և կովկասյան ռազմաճակատներում: Բանակցությունները ձգձգվում էին, որովհետև զինադադարի պայմանների ամեն մի կետ թուրքերը համաձայնեցնում էին անգլիացիների հետ: Զինադադարի Կովկասյան նախագիծն ավելի ուշ կազմվեց, քան եվրոպականը: Ադրիանապոլսում գտնվող Իզմատկը

վարում էր բանակցությունները: Զինադադարի Կովկասյան նախագիծը հօգուտ հայերի չէր. շեշտվում էր Ասիական Թուրքիայի, այսինքն Արևմտյան Հայաստանի ճանապարհագուրկ լինելը, բնակչության ցածր մակարդակը, նաև միջազգային քաղաքական հիմնախնդիրները: Իզմատկին խորհուրդ չէր տրվում Կարսից և Էրզրումից բացի այլ տարածքների հարց քննարկել, որովհետև դա կգրգռեր Անգլիային: Կովկասյան բանակի գլխավոր կորպուսի հրամանատար Լորիս-Մելիքովը արտահայտում էր տրամագծորեն հակառակ կարծիք. նա ընդգծում էր այդ տարածքի օգտակարությունը, Կադզվանի ադահանքերը, Սողանլուղի անտառային հարստությունները, Կարսի և Բայազետի ռազմական ու տնտեսական կարևորությունները⁶: Պետք է նշել, որ Լորիս-Մելիքովի այդ կարծիքի մեջ մեծ դեր էր կատարում նրա ազգային պատկանելությունը, Արևմտյան Հայաստանի տարածքների մի մասը թուրքական բռնապետությունից ազատագրելու խնդիրը: Բանակցությունների ընթացքին համակ ուշադրությամբ հետևում էին ողջ հայության հասարակական-քաղաքական շրջանակները: Դադարել էին Ազգային ժողովի նիստերը. լուրեր էին շրջում, որ զինադադարի պայմանների մեջ արևմտահայությանը վերաբերող խնդիրներ չեն շոշափվում: Այդ պահին դարձյալ գործի ձեռնարկեց Մ. Խրիմյանը. նա իր բնակարան հրավիրեց Ազգային ժողովի երեսփոխան հոգևորականներին, բացատրեց Ն. Վարժապետյանին՝ նիստերը դադարեցնելու և անգործության մատնվելու վնասակարությունն ազգի համար, առաջարկեց ընտրել նոր պատրիարք⁷: Մ. Իզմիրլյանի կարծիքով անհրաժեշտ էր հանդիպել պատրիարքին և համոզել, որ ընդունի քաղաքական նոր դիրքորոշում: Հանդիպման ժամանակ Վարժապետյանը համաձայնություն հայտնեց լինել այնտեղ, որտեղ ազգի շահերն են: Վերսկսվեցին Ազգային ժողովի նիստերը: Պատրիարքը քաղաքական քննարկման ներկա-

⁶ Стус' Чернов С. А., К вопросу Сан-Стефанском Договоре-История СССР, 1975, 6, № 137-138:

⁷ Սարուխան Ա., նշվ. աշխ., էջ 265:

յացրեց մի տեղեկագիր, որով բարձրացվում էր Լիբանանի օրինակով Հայաստանին ինքնավարություն տալու խնդիրը: Ազգային ժողովի քննարկումների և զինադադարի բանակցությունների ընթացքում եղած տարաձայնությունները արևմտահայ քաղաքական գործիչներին միջև գրեթե հարթվեցին: Բոլորը լծվեցին Հայկական խնդրի արժարժմանը: 1878 թ. հունվարի 13-ին Ազգային ժողովը քննարկեց Անգլիայի դեսպան Լայարդի առաջարկությունը՝ Արևմտյան Հայաստանին ինքնավարություն տալ Անգլիայի հովանավորությամբ: Առաջարկությունը մերժվեց Ազգային ժողովի կողմից այն պատճառաբանությամբ, որ դեսպանիական «ինտրիգ» է, որը հետապնդում է երկու նպատակ՝ վաստակել Ռուսաստանի անվտանգությունը և հայերին քշմամացնել բուրքական կառավարության հետ: Պատրիարքի հանձնարարությամբ Արևմտահայոցի առաջնորդական փոխանորդ Գ. Ռուսնուզյանը հանդիպումներ ունեցավ բանակցությունների ռուսական կողմի ղեկավար Իզմատևի հետ և հույս հայտնեց, որ հայերն էլ բուլղարացիների նման կազատվեն օսմանյան լծից: Համաձայնվելով, որ ռուսները գրավել են Արևմտյան Հայաստանի զգալի տարածքներ, Իզմատևը պատասխանեց, որ «հայերը անպատրաստ գտնուեցան» և նրանք չեն կարող ստանալ այն, ինչ բուլղարները: Նա միաժամանակ խորհուրդ տվեց չհուսահատվել՝ ժամանակ չկորցնել, «գործելու ժամն է»⁸: Իզմատևի հետ տեսակցություն ունեցան նաև Ազգային ժողովի ատենապետ Ստ. Ասլանյանն ու Հ. Նուրյանը, Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարար Մավֆետ փաշայի խորհրդական ղիվանագետ Սարգիս Համաջյանը, որը բանակցությունների ընթացքում գործում էր իբրև հայ համոզում Իզմատևին՝ բուլղարների օրինակով հայերին ազատություն շնորհել: 1878 թ. հունվարի 19-ին Ադրիանապոլսում զինադադար կնքվում: Հաշտության պայմանների քննարկումներն ընթանում էին Սան-Ստեֆանո ավանում, հայ մեծահարուստ, վառողի գործարանատեր Առաքել բեյ Դադյանի տանը, որը Իզմատևի նստավայրն էր:

⁸ Ռուսնուզյանի հուշերը տես «Ռազմիկ», Ֆիլիպոպոլիս, 1907, թիւ 152:

Թուրքական կառավարող շրջանները զարմացած էին, որ հայերը համագործակցում են ռուսների հետ, իսկ հայերը դա վերագրում էին ռուսական կողմի նախաձեռնությանը: Բանակցություններին մասնակից բոլոր կողմերը երկակի խաղ էին խաղում և հաճախ իրենք խճճվում դրա հանգույցներում: Թուրքերը մի կողմից հրահրում էին հայերին, որպեսզի հայկական պահանջները հակադրվեն բուլղարականին, մյուս կողմից դիտողություն անում Ն. Վարժապետյանին ռուսական ղիվանագետների հետ բանակցելու համար: Հայերը սիրաշահում էին սուլթանին, երբեմն էլ հանդուգն պատասխաններ տալիս, որ Բ. Դուռը չգնահատեց հայերի հավատարմությունը, խրախուսեց իրենց քշմամիներին:

Դիվանագիտական քաշքշուկներն ավարտվեցին 1878 թ. փետրվարի 19-ին, երբ Սան-Ստեֆանոյում ստորագրվեց ռուս-թուրքական խաղաղության պայմանագիրը, որն անվանվեց նախնական՝ «պրելիմինար», որովհետև ենթադրվում էր Եվրոպային վերաբերող հարցերը քննարկել համաեվրոպական կոնֆերանսում: Պայմանագրի 16-րդ հոդվածը վերաբերում էր Արևմտյան Հայաստանին. «Նկատի առնելով այն, որ ռուսական գործերի դուրս բերումը Հայաստանի՝ Թուրքիային վերադարձվելիք վայրերից կարող է առիթ տալ բախումների... Բ. Դուռը պարտավորվում էր անհապաղ կենսագործել հայաբնակ մարզերի տեղական կարիքներից հարուցող բարելավումներ և բարենորոգումներ, և գերծ պահել հայերի անվտանգությունը քրդերից և չերբեզներից»⁹: Հայերին վերաբերող հարցեր էին շոշափվում նաև 17, 19, 25, 27-րդ հոդվածներում: Առանձնապես կարևոր էր 19-րդ հոդվածը. Թուրքիան անկարող էր 1 միլիարդ 410 միլիոն ռազմատուգանք վճարել, այդ պատճառով Արդահանը, Կարսը, Բաբումը, Բայազետը և մինչև Սոդանլուղ ողջ տարածքն անցնում էր Ռուսաստանին: Ռուսական պատվիրակությունը բաղկանյան ժողովուրդների նման հայերի համար ևս

⁹ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում, (խմբ. Ջ. Կիրակոսյան), Երևան, 1972 թ., էջ 92:

պահանջում էր ինքնավարություն: Սակայն թուրքական պատվիրակությունը համոզված Անգլիայի հովանավորության վրա, դիմադրում էր և պատճառաբանում, թե հայերը չեն դժգոհել Թուրքիայից¹⁰ 16-րդ հոդվածը հայերն սկզբում ընդունեցին մեծ ցնծությամբ. պարբերականներում ընդգծվում էր, որ 16-րդ հոդվածի բովանդակությունը ենթադրում էր «նահանգական ինքնավարություն»: Սակայն դա լուրջ ենթադրություն էր: 16-րդ հոդվածով առաջին անգամ հայկական հարցը դարձավ միջազգային քննարկման առարկա: Թուրքիան առաջին անգամ ընդունեց Հայաստան տարածքի գոյությունն իր նվաճած երկրների շարքում և պարտավորվեց ռուսական զորքերի առկայությամբ ամսվա ընթացքում կատարել բարենորոգումները. սակայն անորոշ էր, թե ինչ բարեփոխումներ էին կատարվելու, դրա մասին միայն ընդհանուր դատողություններ կային: Ամենավատն այն էր, որ մի փոքրիկ արտահայտությամբ՝ «զերծ պահել հայերի անվտանգությունը քրդերից և չերքեզներից», Բ. Դռանը հաջողվեց սեպ խրել դարավոր հարևան հայ և բուրդ ժողովուրդների միջև: Հայերի սկզբնական ոգևորությունն աստիճանաբար մարեց: Թուրք պաշտոնյաները հաճախ իբր շփոթում էին Հայաստան և Բուրդիստան անվանումները, ասելով, որ Հայաստանն անցավ Ռուսաստանին, իսկ Բուրդիստանը մնաց Թուրքիային¹¹ Թուրքական «Ստամբուլ» թերթը Բուրդիստան էր անվանել նույնիսկ Վանի գավառը: «Մշակի» թղթակիցը հարց էր բարձրացնում՝ Վանի գավառը ինչպիսի Բուրդիստան էր, երբ տեղի թուրքերը, քրդերը նույնիսկ բռնաբերում միասին՝ քվաքանակով ավելի քիչ են, քան հայերը¹²: Ման-Ստեֆանոյի պայմանագրով ուժեղանում էր Ռուսաստանի ազդեցությունը ողջ Եվրոպայում, առանձնապես՝ Բալկաններում: Դա ձեռնառու չէր եվրոպական պետություններին, որոնք ցանկանում էին վիճարկել ռուսական զենքի հաղթանակի արդյունքները: Փաստորեն

¹⁰ Записки графа Н. П. Игнатьева о Сан-Стефано, Петроград, 1916, с. 203:

¹¹ Ձ. Կիրակոսյան, Բուրժուական դիվանագիտությունը և Հայաստանը (XIX դարի 70-ական թթ.), Ե., 1978, էջ 149:

¹² Մշակ, 1878, թիվ 64:

Ման-Ստեֆանոյի պայմանագրի կնքումից անմիջապես հետո հարց էր բարձրացվում դրա արդյունքները համաեվրոպական վեհաժողովում քննարկելու մասին: Ռուսաստանը համաձայն էր համաեվրոպական քննարկմանը, սակայն միայն այն հոդվածների, որոնք իսկապես ունեին համաեվրոպական նշանակություն: Անգլիան պահանջում էր բոլոր հոդվածների քննարկումը, հակառակ դեպքում սպառնալով պատերազմով, իր նավատորմը Միջերկրական ծով մտցնելով և Իշխանաց կղզիների մոտ կառանգելով: Ռուսաստանն ստիպված էր գնալ զիջումների: Դռանց արդյունքը եղավ 1878 թ. մարտի 30-ին Ռուսաստանի և Անգլիայի միջև կնքված գաղտնի պայմանագիրը, որով Ռուսաստանի դիրքերը զգալիորեն թուլացան. ամրապնդվեցին Թուրքիայի դիրքերը: Պայմանագրի 7-րդ հոդվածը պահանջում էր, որ Հայաստանին վերաբերող խոստումները արվեն ոչ միայն Ռուսաստանի, այլ նաև Անգլիայի անունից: Իսկ 10-րդ հոդվածը վերաբերում էր Ռուսաստանին անցնող Ալաշկերտի հովտին և Բայազետին. անգլիական կողմն ընդգծում էր, որ հովիտը Պարսկաստան տանող տարանցիկ ճանապարհ է և թուրքերի համար ունի մեծ նշանակություն. այդ պատճառով ստիպում է ռուսական կողմին այն վերադարձնել Թուրքիային, փոխարենը Պարսկաստանին զիջելով Կոտուրը¹³: Ռուսաստանին սպառնալուց հետո Անգլիան անցավ Թուրքիային սպառնալուն և նուրբ խաբեությամբ իր աջակցության փոխհատուցմամբ սուլթանին առաջարկեց Անգլիային հանձնել Կիպրոս կղզին: Չսպասելով պայմանագրի վավերացմանը սուլթանի կողմից, Բիկոնսֆիլդի հրամանով Կիպրոսը ռազմակալվեց Անգլիայի կողմից: Այդ բոլորն ամրագրվեց 1878 թ. մայիսի 25-ի (հունիսի 4) Անգլիայի և Թուրքիայի միջև կնքված գաղտնի պայմանագրով: Երկու գաղտնի պայմանագիրն էլ վնասակար էին հայերի համար: Մինչ մեծ տերությունների միջև դիվանագիտական սուր պայքար էր ընթանում, այդ ընթացքում ոտնահարվում էին փոքր ժողովուրդների շահերը: Ման-Ստեֆանոյի պայմանագրի կնքումից հետո

¹³ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության... փաստաթղթերում, էջ 104-105:

համակած խանդավառությունն աստիճանաբար տեղատվություն ապրեց: 16-րդ հոդվածի անորոշ արտահայտությունները դրդեցին հայ ազգային գործիչներին աշխատանք սկսել: Հայոց պատրիարքը սկզբում սկսեց Բ. Դռան հետ գործակցել. սուլթանը բուղարական հարցը տապալելու նպատակով Ն. Վարժապետյանին խորհուրդ է տալիս պատվիրակություն ուղարկել մեծ տերությունների մոտ: Վերջինս որոշեց դիմել և՛ ռուսական, և՛ եվրոպական պետական շրջանակներին: Դեռևս պարզ չէր վեհաժողով հրավիրելու վայրը, բայց երկու պատվիրակություն ստեղծվեց Եվրոպա և Ռուսաստան ուղարկելու նպատակով: Պատվիրակների հետ ուղարկվող բոլոր փաստաթղթերի իրական հեղինակները պետական ծառայության մեջ գտնվող ազգանվեր գործիչներ էին, որոնք ստիպված էին քողարկել իրենց ինքնությունը՝ Գ. Օտյան (Միդիատ փաշայի օգնականը), Մերվիչեն և Հովհաննես Սազըզը: Պատվիրակությունը կազմվեց նույն Օտյանի խորհրդով. առաջին պատվիրակը Մկրտիչ Խրիմյանն էր. Արևմտյան Հայաստանին քաջածանոթ, ողջ հայության անմնացորդ հարգանքին արժանացած մի անձնավորություն, որը, սակայն, չէր տիրապետում եվրոպական ոչ մի լեզվի և հեռու էր դիվանագիտությունից: Խրիմյանի քարտուղարը դարձավ 22-ամյա մի անփորձ երիտասարդ՝ Մինաս Չերազը, որը գերագանց տիրապետում էր ֆրանսերենին: Ռուսաստան ուղարկվող պատվիրակը դարձյալ հոգևորական Խորեն Գալֆայանն էր՝ Նար Դեյը, որը ռուսական արքունիքում իր գործն ավարտելուց հետո պետք է միանար եվրոպական հայ պատվիրակությանը: Դեռ հայտնի չէր վեհաժողովի հրավիրման վայրը, երբ մարտյան մի առավոտ «խիստ գաղտնիության պայմաններում» գլխավոր պատվիրակն ու իր քարտուղարը Կ. Պոլսից շոգենավով ուղևորվեցին Եվրոպա, իսկ Բրինդիզի նավահանգստից ճանապարհը շարունակեցին երկաթուղով: Առաջին հանդիպումը եղավ Հռոմում Իտալիայի արտաքին գործերի նախարար Կորսիի հետ, որի ժամանակ վերջինս ընդգծեց հայերին նախարար աջակցությունը իր պատրաստակամությունը: Մարտի 19-ին պատվի-

րակությունը Փարիզում էր, այդտեղ էր նաև Եգիպտոսի նշանավոր պետական գործիչ հայազգի Նուբար փաշան: Վերջինս առաջարկեց վեհաժողովին ներկայացնել չափավոր պահանջներ: Ֆրանսիայի արտաքին գործոց նախարար Վադդինգտոնը մատնանշում էր, որ հայերի պահանջները՝ ինքնավարություն Լիբանանի օրինակով, այնքան էլ ճիշտ չեն, քանի որ Հայաստանի և Լիբանանի միջև կան զգալի տարբերություններ. Լիբանանում չկար թուրք բանկչություն, մինչդեռ հայկական նահանգներում հայերի հետ խառն ապրում էին զգալի թվով մահմեդականներ: Այդ պատճառով Վադդինգտոնն առաջարկում էր ներկայացնել վիճակագրական փաստաթղթեր հայ բնակչության տոկոսային հարաբերության մասին: Պատվիրակները հաշվի են առնում դիտողությունների մի մասը, ներկայացնում են ապագա ինքնավար Հայաստանի քարտեզը, որտեղ նշված էին հայերի բացարձակ մեծամասնություն կազմող նահանգները, սակայն հաշվի չեն առնում Հայաստանի և Լիբանանի տարբերության մասին դիտողությունը և փոփոխություն չեն մտցնում ծրագրում: Ապրիլի 11-ին պատվիրակությունն Անգլիայում էր. մինչ այդ Լոնդոնում Ջեյմս Բրայսի նախաձեռնությամբ ստեղծվել էր անգլո-հայկական ընկերությունը Լորդ Կարնարվոնի պատվավոր նախագահությամբ: Հայ պատվիրակությունը Լոնդոնում արժանանում է ճոխ ընդունելությունների, որոնք չեն շլացնում համեստ հոգևորական նախկին պատրիարքին. այդտեղ նա բացահայտ զգում է, որ «քաղաքակիրթ աշխարհի մեծ մարդագեղները» փոքր ժողովուրդների շահերն են ռոմանախարում: Հայամետ գործիչների նախաձեռնությամբ անգլիական խորհրդարանում քննարկման առարկա դարձավ Հայկական հարցը, որի ժամանակ արտաքին գործերի նախարար Սոլսբերին հայկական բարենորոգումների մասին տրված հարցին պատասխանեց, որ Թուրքիայում հայերն այնպես են խառնված մյուս ազգությունների հետ, որ միայն նրանց համար բարենորոգումներ իրականացնել հնարավոր չէ: Հայ պատվիրակության համար այդ հարվածը խիստ անակնկալ էր, և նրանք հարկ եղած պատասխա-

նը չտվին Անգլիայի նախարարին: Միայն Բեռլինում, երբ 16-րդ հոդվածը դառնալու էր քննարկման առարկա, Խրիմյանը, Նար-Պեյը և Սա. Փափագյանը պատասխանեցին Սուլթերիին, փաստերով ապացուցելով, որ հայերը մեծամասնություն են կազմում Մեծ Հայքի Էրզրումի, Վանի, Բիթլիսի և Խարբերդի վիլայեթներում: Սուլթերին անորոշ պատասխան տվեց հայերին, որովհետև օրեր առաջ կնքվել էր անգլո-թուրքական գաղտնի պայմանագիրը:

Հայ պատվիրակները Բեռլին հասան վեհաժողովի բացման օրը: Վեհաժողովի աշխատանքներն սկսվեցին հունիսի 1-ին և ավարտվեցին հուլիսի 1-ին: Դրան մասնակցում էին 6 մեծ տերությունների ներկայացուցիչները և Թուրքիայից 3 ներկայացուցիչ: Բեռլին եկած Հունաստանի, Ռումինիայի, Սերբիայի, Չերնոգորիայի և Իրանի ներկայացուցիչները Վեհաժողովին իրավահավասար մասնակցելու իրավունք չստացան: Հայ պատվիրակները ևս ոչ մի նիստի չմասնակցեցին: Վաղդինգտոնը խորհուրդ տվեց փաստաթղթերն ուղարկել Վեհաժողովի բոլոր մասնակիցներին: Բիսմարկին ներկայացվեց երկու ծրագիր՝ առաջինը՝ պատրիարքարանի, երկրորդը՝ Նուբար փաշայի խիստ չափավոր ծրագիրը: Երկուսն էլ հայության երկու հատվածների կողմից տարբեր դիրքերից ենթարկվեցին սուր քննադատության: Խրիմյանը համաձայն էր Նուբար փաշայի չափավոր ծրագրին, Նար-Պեյի նպատակն էր Մեծ Հայքում ռուսական տիրապետության հաստատում: Լորիս-Մելիքովի կառավարիչ նշանակվելով, իսկ Կիլիկիային տրվի ինքնավարություն, որի թագավոր օծվի իր եղբայր Գվիդոնը, ինքը՝ կաթողիկոս: Չնայած իր մեջ պարունակած ուշագրավ առաջարկություններին, այն խիստ արկածախնդրական էր և հանդիպեց Անգլիայի դիմադրությանը: Հայ պատվիրակների չհամաձայնեցված գործողություններն աննպաստ տպավորություն էին թողնում: Անգլո-ռուսական և անգլո-թուրքական գաղտնի դաշնագրերի հայտնությունն իրարանցում առաջացրեց, մանավանդ Կիպրոսի խնդրի հայտնությունը պարզ դարձրեց հայ պատվիրակության ձախողումը: Անգլիայի և Ռուսաստանի միջև ընթացող սուր հակամարտությունն իր կնիքը դրեց վեհաժողովի արդյունքների վրա: Անգլիական դիվանագետները ողջ

ընթացքում վարում էին Ռուսաստանից և Թուրքիայից զիջումներ կորզելու քաղաքականություն: Ուժեղ ճնշման տակ ռուսները Թուրքիային զիջեցին Բայազետը և Ալաշկերտի հովիտը՝ 9.600 քառ. կմ. տարածք: Ռուսաստանին մնաց միայն Կարսը: 16-րդ հոդվածի քննարկման ժամանակ Սուլթերին առաջարկեց կրճատել ռուսական զորքերի առկայության հարցը: Նիստերից դուրս քննարկումների ժամանակ պատերազմի սպառնալիքով Անգլիային հաջողվեց հարթել տարածայնությունները: 16-րդ հոդվածը դարձավ Բեռլինի վեհաժողովի 61-րդ հոդվածը: 16-րդ հոդվածի առաջին մասը «Հայաստան» անվանումով հանվեց հոդվածից: Մնաց միայն «հայաբնակ մարզեր» անորոշ արտահայտությունը: Հոդվածի կատարման պատասխանատվությունը ռուսներից վերցվեց և հանձնվեց մեծ տերություններին, որոնց շահերի հակասությունները երբեք թույլ չէին տա համաձայնեցված գործողություններ: Իսկ Հայաստանի ինքնավարության խնդիրը անգլիական դիվանագիտության խարդավանքների հետևանքով մատնվեց անուշադրության: Տարիներ անց անգլիական գործիչ Լյուդ Ջորջը խոստովանեց, որ 16-րդ հոդվածի փոփոխությունը Անգլիայի ճնշման հետևանք էր, որով «Հայաստանը զոհաբերվեց Անգլիայի հաղթական զոհասեղանին»¹⁴: Հայ պատվիրակները բողոքագրեր ներկայացրին վեհաժողովի մասնակիցներին, որում նշվում էր «իրենց իրավունքները չեն ճանաչվել, որովհետև խաղաղասեր են եղել»: Այդ բառը շեշտելով հայ պատվիրակներն արդեն ընդունում էին, որ ազատության ճանապարհը ոչ թե խնդրագրերն են, այլ զենքը, ոչ թե «թղթե», այլ «երկաթե շերեփը»: Հուլիսի 1-ին բողոք ներկայացնելուց հետո Խրիմյանն ու Չերազը հեռացան Բեռլինից: Մինչև նրանց Պոլիս հասնելը, լուրը տարածվել էր արևմտահայության մեջ, առաջացրել հիասթափություն և հուսախաբություն: Ուժգին հարվածից ուշքի եկած Վարժապետյանը դիմում էր հայ գաղթօջախներին՝ կոչ անելով վերադառնալ Հայաստան և ձեռնամուխ լինել նրա վերածնության գործին: Պատվիրակության քարտուղար երիտասարդ Չերազը մի գրքույկ լույս ընծալեց «Թե ինչ շահեցանք Պեռլինի վեհաժողովեն» խոստովանելու, որի մեջ

¹⁴ St'u Ллойд Джордж, Правда о мирных договорах, т. 2, Москва, 1957, էջ 390:

պատմելով պատմիրականության կատարած աշխատանքների մասին, շարադրանքն ավարտում է ոգևորությամբ. «Պեղինի վեհաժողովն մի ոսկեհանք շահեցանք. մեզ անկ է խիզախել և հանել ոսկին»¹⁵: Հիասթափված գլխավոր պատմիրակը հորդորում էր հայ պանդուխտներին հայրենիք վերադառնալիս «Ձեր բարեկամաց և ազգականաց համար իբրև պարզ և մեկ-մեկ զենք տարեք, զենք առեք և դարձեալ զենք: Ժողովուրդ...քո ազատութեան յոյսը քո վրայ դիր, քո խելքին ու բազկին ոյս տուր, մարդ ինքնիրմեն պետք է աշխատի որ փրկուի»¹⁶: 61-րդ հոդվածի վտանգավոր հետևանքները ժամանակին զգաց Գ.ր. Օտյանը. «Յաջողեցանք 61-րդ հոդված մը դնել Պեղինի դաշնագրին մեջ. իցիվ բնաջողիքն ջնջել զայն»¹⁷: Իսկ Խրիմյանի աշակերտ Գ. Սրվանձոտյանը, որ պատրիարքի հանձնարարությամբ հայկական նահանգներում ցանկանում էր կանխել արտագաղթը, իրատեսորեն գրում է. «Օտարեմ պետք չէ բան յուսալ, ջանանք մենք զմեզ հոգալ», ապա ավելացնում «Հայաստանի մեջն է բուն հայկական խնդիրն և մեք Պեղինի մեջ կ'որոնենք զայն»¹⁸: Դա պայքարի կոչ էր, որ դարձավ առաջադեմ մտավորականության գործունեության նշանաբանը:

Փաստորեն, այստեղ արտացոլվեց հայկական հարցի առաջացման երեք փուլերը. առաջինը՝ ակունքներն են՝ գավառական հարստահարությունների տեղեկագրերը, հայ ժողովրդի լինելիության խնդիրը: Երկրորդը՝ Սան-Ստեֆանոյի պայմանագիրը բուրք-ռուսական հարաբերությունների ետնախորքում և երրորդը՝ Բեռլինի վեհաժողովը՝ հայկական հարցի միջազգայնացումը և նրա շահարկումը մեծ տերությունների կողմից:

¹⁵ Չերազ Մ., Թե ինչ շահեցանք Պեղինի վեհաժողովն, Կ. Պոլիս, 1878, էջ 29:

¹⁶ «Հայ սիրտ» շաբաթաթերթ, 1927, թիվ 30:

¹⁷ Օտեան Գ., Սահմանադրական խոսքեր ու ճառեր, Կ. Պոլիս, 1910, էջ ԺԵ:

¹⁸ Գ. Սրվանձոտեանց, Թորոս աղբար Հայաստանի ճամբորդ, I հ., Կ. Պոլիս, 1879, էջ 270:

Արմեն Կարապետյան

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ԼՈՒԾՄԱՆ ՈՒՂԻՆԵՐԸ ԱՐՄԵՆԱԿԱՆՆԵՐԻ ԾՐԱԳՐԵՐՈՒՄ

1. Խորհրդահայ պատմագիտության կողմից երկար ժամանակ գերիշխող է եղել այն կարծիքը, ըստ որի արմենական կուսակցության ծրագիրը համարվել է Ռ. Պատկանյանի «Վարդապետարան Հայաստանի ազատագրության» գրքույկը, որը լույս է տեսել 1889 թ. Մարսելում և բնականաբար չէր կարող լինել ավելի վաղ՝ 1885 թ. կազմավորված կուսակցության ծրագիրը: «Վարդապետարանը» թեև իր մեջ ներառում էր ազատասիրական ոգի ու գաղափարներ, սակայն այն որպես ծրագրային փաստաթուղթ ստանդարտ ու դոգմատիկ ձևակերպումներով անընդունելի կլինեք գործող կուսակցության համար: Բացի այդ, էական տարբերություն կար արմենականների ծրագրի և «Վարդապետարանի» միջև: Արմենականների ծրագրում պարզ ու հստակ նշված է հեղափոխությամբ արևմտահայությանը ազատագրելու մասին, մինչդեռ «Վարդապետարանը» «...անորոշ ձեռով կը խօսեր զենքի դիմելու մասին»¹:

Բնորոշ է նաև այն խոսույն փաստը, որ արմենական գործիչներից ոչ մեկը չի նշում, թե «Վարդապետարանը» երբևիցե ծառայել է որպես ծրագրային փաստաթուղթ կուսակցության գործունեության համար:

2. Արմենականների կուսակցության ծրագիրը ծնվել է տվյալ պահի և ժամանակի պահանջներից և ամբողջովին բխել Արևմտյան Հայաստանում տիրող ընդհանուր իրավիճակից: Ծրագրի ստեղծման աշխատանքներին մասնակցել են կուսակցության լավագույն մտավորական ուժերը՝ Սյրտիչ Ավետիսյանի գլխավորությամբ:

Այն հետազայում ենթարկվել է որոշ մասնակի փոփոխությունների:

¹ Վաչե Ղազարեան, Արմենական կուսակցությունը, Պեյրուք, 1985 թ., էջ 19:

Կուսակցության ծրագրի հեղինակները հետևողականորեն հաշվին նստել տվյալ պահին երկրում գոյություն ունեցող ռեալ իրավիճակին հետ և որպես առաջնահերթ նպատակ մատնանշել էին դժոխային կացությունը վերափոխելու ուղին:

Այդ ուղին հեղափոխությունն էր:

Ծրագիրը հռչակում էր. «Արմենական կազմակերպությանն ապաստան է յեղափոխությամբ Թուրքիայի հայ ժողովրդեան համար իրավունք ձեռք բերել ինքզինքն ազատօրեն կառավարելու»²:

Ծրագրում նշվում է, որ կուսակցությունը իր ներքին ուժը գոյացնելու է ժողովրդի բոլոր խավերից, առանց դասակարգային խմաստային խտրականություն դնելու:

Կուսակցությունը գտնում էր, որ չպետք է ուժերը ցրի այլ ազգերի շրջանում հեղափոխական շարժումներ առաջ բերելու նպատակով քանզի, հայ ազգի ու մյուս ցեղերի միջև զգացման, աշխարհայեցողության, պահանջների ու զարգացման մեծ տարբերություններ կան որով ազգի հեղափոխական շարժումը կարող էր դանդաղել ու կնճռոտվել³:

3. Ինչպե՞ս և ինչ՞ միջոցներով էր Արմենական կուսակցությունը արևմտահայությանը նախապատրաստելու ազատագրական հեղափոխության: Այդ մասին ծրագրում նշվում է հետևյալն. «Արմենական կազմակերպությունը իր նպատակին հասնելու համար կաշխատի ներքին ուժ գոյացնել, միացնելով իրարու հետ միեւնոյն գաղափարի ծառայող հայ հայրենասէրները եւ կեղդոնական ուղղութեան ենթարկելով ժողովուրդը արթնցնել, յեղափոխական գրականութեամբ, ընտիր դաստիարակութեամբ, գործչի ազնիւ կենցաղով եւ քարոզով գաղափար տարածել, կանոնաւոր եւ յարատեւ յարաբերութիւն մշակել, զկուսակրթութեան եւ կարգապահութեան վարժեցնել, ինքնապաշտպանութեան զգացում արծարծել, զենք եւ դրամ հայթայթել, զինուորական

շարժումն խմբեր կազմակերպել եւ ի հարկին գործածել եւ ընդհանուր շարժման պատրաստել, երբ մանաւանդ արտաքին հանգամանքներն ալ մեզ նպաստաւոր համարուին»⁴:

4. Արմենական կուսակցության ծրագիրը կառուցված էր ռեալ, իրական հողի վրա, նկատի ունենալով այն դժնդակ պայմանները, որում հայտնվել էր արևմտահայությունը:

Այս տեսակետից տարօրինակ ու անարդարացի է հնչում այն պնդումը, թե «... այդ ծրագիրը դեռևս հեղհեղուկ էր, իսկ նրա կազմողները հստակ պատկերացում չունեին ապագա Հայաստանի սոցիալ-քաղաքական հարաբերությունների և նրա ազատագրման ուղիների մասին»⁵:

5. Արմենականները ընտրել էին շատ զգույշ տակտիկա, ձգտելով հայ ժողովրդի լայն խավերի մեջ արթնացնել ինքնապաշտպանության գիտակցությունը և «...դնել զայն ամեն տեղ ինքզինքը պաշտպանելու վիճակին մեջ»⁶:

6. Արմենականների ծրագիրը չէր հետապնդում ընկերվարական-միջազգային նպատակներ, սոցիալական հեղափոխության և հնարավոր, ընդունելի վարչաձևի հարցը թողնում էր ապագային, առաջնահերթը հռչակելով ողջ արևմտահայության ազատագրումը թուրքական հերթը հռչակելով ողջ արևմտահայության ազատագրումը թուրքական հերթը: Սոցիալ-քաղաքական զարգացման որևէ ուղի ընտրելու հնարավորության և հավանականության մասին կարելի էր մտորել և ծրագրում նշել միայն այն դեպքում, երբ արևմտահայությունը ապահովված կլիներ ֆիզիկական բնաջնջման առօրյա-ամենօրյա սպառնալիքից:

⁴ Յուշեր Արմենակ Եկարեանի, Գահիրե, 1947 թ., էջ 81-82:

⁵ Հայկական սովետական հանրագիտարան, Ե., 1976 թ., հ. 2, էջ 94:

⁶ Յուշեր Արմենակ Եկարեանի, էջ 73:

² Յուշեր Արմենակ Եկարեանի, Գահիրե, 1947 թ., էջ 81-82:

³ Նույն տեղում:

ՍԱՆ-ՍՏԵՖԱՆՈՅԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ ԵՎ ԱՆԳԼԻԱԿԱՆ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայկական հարցը Արևմտյան Հայաստանի ազատագրության, միացյալ և անկախ հայրենիք ստեղծելու հիմնախնդիրն է: Յուրաքանչյուր ժողովրդի գոյապահպանման ու ազատ զարգացման համար անհրաժեշտ պայմանները ստեղծվում են միայն անկախ հայրենիքում, անկախ պետության սահմաններում: Առանց հայրենիքի և անկախ պետականության ոչ մի ժողովուրդ չի կարող հարատևել:

Դարեր շարունակ հայ ժողովուրդը ազատագրական պայքարի մեջ է եղել օտար նվաճողների դեմ իր երկիրն ազատագրելու, Հայկական հարցը լուծելու համար:

1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ավարտից հետո, որտեղ հայ ժողովուրդը ռուսական զորքին ցույց տվեց օգնություն, հայերը անկնկալում էին աջակցություն պատերազմում հաղթած Ռուսաստանից:

1878 թ. փետրվարի 19-ին (մարտի 3-ին) ռուսական և թուրքական պատվիրակությունների միջև ստորագրվում է Սան-Ստեֆանոյի նախնական հաշտության պայմանագիրը, որն ստորագրում են Ռուսաստանի կողմից՝ Նիկոլայ Իգնատևը, Ալեքսանդր Նելիդովը, իսկ Օսմանյան թուրքիայի կողմից՝ Սաֆվետ փաշան և Սաադուլլահ Բեյը:

Սան-Ստեֆանոյի նախնական հաշտության պայմանագիրը բաղկացած էր 29 հոդվածներից և բաժանված է երկու մասի: Պայմանագրի մի մասը վերաբերում էր Բալկանյան թերակղզուն, իսկ մյուս մասը՝ Փոքր Ասիային:

Ինչ վերաբերում է Բալկանյան թերակղզուն, հարցերը լուծվեցին ի օգուտ բալկանյան երկրների:

Պայքարն ավելի սուր բնույթ է ստանում Բաթումի և Արևմտյան Հայաստանի մի շարք տարածքների, մասնավորապես Կարսի, Արդահանի, Բայազետի և Ալաշկերտի հովիտների շուրջ:

Թուրքական պատվիրակության ղեկավար Սաֆվետ փաշան դիմելով ռուսական պատվիրակությանը՝ հայտարարում է. «Դուք մեզ համարյա զրկեցիք Եվրոպական նահանգներից, գոնե մեզ հանգիստ թողեք Ասիայում»¹:

Ռուս-թուրքական բանակցություններն ընթանում էին Մեծ Բրիտանիայի և Ավստրո-Հունգարիայի դիվանագիտության ճնշման տակ: Բրիտանական կառավարության կարծիքով եկել էր այն պահը, երբ Բրիտանիան պետք է թելադրեր իր պայմանները:

Տևական և համառ պայքարից հետո թուրքական պատվիրակությունն ընդունում է ռուսական պատվիրակության առաջարկությունը: Ռուսաստանին անցնում են Բաթումը, Կարսը, Արդահանը իրենց տարածքներով, ինչպես նաև Օլթին, Արդվինը, Ալաշկերտի հովիտը:

Թուրքիան ստիպված էր տարածքային նման զիջումներ կատարել այն պատճառով, որ Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի 19-րդ հոդվածի համաձայն թուրքական կառավարությունը պետք է Ռուսաստանին վճարեր 1400 մլն ռուբլի ռազմատուգանք: Քանի որ թուրքական կառավարությունը տնտեսական և ֆինանսական ճգնաժամի պատճառով ի վիճակի չէր վերոհիշյալ գումարները վճարել Ռուսաստանին, ուստի դրա դիմաց նրան էր հանձնում Բաթումը, Կարսը, Արդահանը, Ալաշկերտը և Բայազետը:

Այդ բոլորից հետո Թուրքիային մնում էր վճարել Ռուսաստանին ընդամենը 300 մլն ռուբլի ռազմատուգանք:

Ռուսաստանի պատվիրակությունը պահանջում է, որպեսզի Բալկանյան ժողովուրդների նման Արևմտյան Հայաստանին ևս տրվի անկախություն: Թուրքիայի պատվիրակությունը հովանավորվելով Անգլիայի կառավարության կողմից, համառորեն դիմադրում էր Արևմտյան Հայաստանի անկախության հարցում, պատճառաբանելով «... որ հայերը երբեք էլ դժգոհ չեն եղել թուրքական կառավարությունից, որ

¹ Խ. Բաղայան, «Հայկական հարցը» Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրում և Բեռլինի կոնգրեստում, 1878թ., Ե., 1955, էջ 78:

Թուրքիան միշտ էլ եղել է անշահախնդիր իր հարազատ քրիստոնյաների նկատմամբ»²:

Տևական վիճաբանություններից հետո՝ Հայկական հարցը, որպես միջազգային դիվանագիտության հարց, առաջին անգամ իր արտահայտությունը գտավ Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածում, հետևյալ ձևակերպմամբ, «Նկատի առնելով այն, որ ռուսական զորքերի դուրս բերումը նրանց կողմից գրավված Հայաստանի՝ Թուրքիային վերադարձվելիք վայրերից կարող է այնտեղ առիթ տալ բախումների ու բարդությունների, որոնք երկու պետությունների բարի հարաբերությունների վրա կունենան վնասակար ազդեցություն, Բարձր Դուռը պարտավորվում է անհապաղ կենսագործել հայաբնակ մարզերի տեղական կարիքներից հարուցվող բարելավումներ և բարեփոխություններ, և զերծ պահել հայերի անվտանգությունը քղերից և չերբեզներից»³:

Թեև Հայաստան անվանումը և հայերը հիշատակվում էին միջազգային դաշնագրում, բայց ակնհայտ է, որ ռուսական դիվանագիտությունը մտադրություն չունեի պայքարելու Արևմտյան Հայաստանի անկախության համար:

Ռուսաստանը սահմանափակվեց միմիայն արևմտահայերին հովանավորողի և գրավված տարածքներում բարենորոգումների իրագործման հսկողի դերով:

Բացի 16-րդ հոդվածից «Հայկական հարցին» են վերաբերվում նաև պայմանագրի 25 և 27-րդ հոդվածները:

Պայմանագրի 25-րդ հոդվածը վերաբերում է ռուսական զորքերի ետ քաշմանը Արևմտյան Հայաստանից այն է՝ «Չորքերի դուրս բերու-

մը Ասիական Թուրքիայից կկատարվի վեց ամսվա ընթացքում՝ հաշված վերջնական հաշտություն կնքելու օրից»⁴:

Այս հոդվածը չափազանց կարևոր նշանակություն ուներ արևմտահայության համար, նրանց կյանքն ու գույքը պաշտպանելու տեսակետից:

Ըստ Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի 27-րդ հոդվածի. «Բարձր Դուռը պարտավորվում է, որ չի հալածի և թույլ չի տա հալածել այն թուրքահպատակներին, որոնք պատերազմի ժամանակ կապեր են ունեցել ռուսական բանակի հետ: Եթե պատահի, որ որոշ անձինք իրենց ընտանիքներով հանդերձ ցանկանան հեռանալ ռուս զորքերի հետևից, օսմանյան իշխանություններն այդ բանին չեն ընդդիմադրի»⁵:

Փաստորեն, ըստ Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի Թուրքիան դուրս էր վռնդվում Բալկանյան Թերակոգուց, Բաթումից և Հայաստանի որոշ մասից, որն անշուշտ ուներ առաջադիմական նշանակություն:

Սակայն հայերի համար այս կարևոր և բախտորոշ փաստաթուղթը լիովին չիրագործվեց, քանզի Ռուսաստանը հետագայում ստիպված հրաժարվում է իր որոշ մտադրություններից Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ: Դա նախ և առաջ բացատրվում է նրանով, որ Ռուսաստանի այդ պահանջի իրագործումը հանդիպում է Անգլիայի համառ դիմադրությանը: Արևմտյան Հայաստանի անկախության ստեղծումը նշանակում է Ռուսաստանի ազդեցության տարածում, Հայկական ողջ բարձրավանդակի վրա: Բացի դրանից Ռուսաստանը կարող էր իր ազդեցությունը տարածել ամբողջ Մերձավոր Արևելքի և Տրասպիզոնից Իրանի վրայով դեպի Հնդկաստան տանող առևտրական ճանապարհի վրա և ներթափանցել Հնդկաստան: Այդ պատճառով էլ անգլիական դիվանագիտությունը բոլոր միջոցները գործադրում էր Ռուսաստանին Արևմտյան Հայաստանից դուրս մղելու և իր ազդեցությունը ամրապնդելու համար: Անգլիան համառ կերպով դիմադրում էր Ռուսաստա-

² Խ. Բադալյան, «Հայկական հարցը» Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրում և Բեռլինի կոնգրեսում 1878թ., Ե., 1955, էջ 79:

³ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում, խմբագրությամբ Զ. Կիրակոսյանի, Ե., 1972, էջ 92:

⁴ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում, էջ 96:

⁵ Նույն տեղում, էջ 97:

նին Արևմտյան Հայաստանի հարցում⁶: Իսկ Ռուսաստանը, որը շատ էր թուլացել Ղրիմի պատերազմի և այնուհետև ռուս-թուրքական 1877-1878 թթ. պատերազմի ժամանակ ի վիճակի չէր դիմադրելու Եվրոպական տերությունների ճնշումներին ու սպառնալիքներին և ստիպված էր Արևմտյան Հայաստանի հարցում զիջումների գնալ:

Անգլիական դիվանագիտությունը խորամանկորեն կարողացավ հասնել այն բանին, որ Ռուսաստանը զիջումների գնաց մի շարք տարածքային հարցերում, որոնք լուծված էին հոգուտ Ռուսաստանի և Հայաստանի: Առաջին քայլը անգլիական դիվանագիտության եղավ այն, որ 1878 թ. մայիսի 30-ին Լոնդոնում Ռուսաստանի դեսպան Պ. Շուվալովը և Անգլիայի արտաքին գործերի նախարար լորդ Սոլսբերին ստորագրեցին գաղտնի համաձայնագիր՝ Սան-Ստեֆանոյի ռուս-թուրքական նախնական պայմանագիրը Անգլիային ընդունելի դարձնելու համար: Պայմանագրի 7-րդ հոդվածում գրված է. «Սան-Ստեֆանոյի նախնական պայմանագրի մեջ Հայաստանի վերաբերյալ պարունակող խոստումները պետք է տրվեն ոչ թե բացառապես Ռուսաստանի, այլ նաև Անգլիայի անունից»:

Անգլիան պարտավորվում էր չխանգարել Ռուսաստանին ձեռք բերելու Բաթումի նավահանգիստը: Նա համաձայնեց նաև, որպեսզի Ռուսաստանը պահպանի իր գրաված տարածքները, պայմանով, որ ապագայում Ռուսաստանի սահմանները չէին ընդարձակվելու Ասիական Թուրքիայում⁷:

Այսպիսով, Անգլիայի ճնշման միջոցով տապանաբար դրվեց Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածի վրա, և այնքան ծանր, որ այն այլևս տեղից չարժեքում ոչ մի հեռանկար չունեցավ:

Անգլիական դիվանագիտության հաջորդ քայլը ի վնաս Ռուսաստանի և Հայաստանի տեղի ունեցավ 1878 թ. հունիսի 4-ին Կ. Պոլիսում Անգլիայի դեսպան Հ. Լեյարդը և Թուրքիայի մեծ վեզիր Սաֆվետ փա-

շան ստորագրեցին «Պաշտպանողական պայմանագիր Անգլիայի և Թուրքիայի միջև», որն ուղղված էր Ռուսաստանի դեմ:

Փաստաթուղթը իր ծավալով մեծ չէր, այնտեղ գրված է. «Եթե Ռուսաստանը իր ձեռքում պահելով Բաթումը, Արդահանը, Կարսը կամ նրանցից մեկն ու մեկը, այսուհետև փորձ անի տիրելու Ասիայում սուլթանի ունեցած այլ տարածքների, որոնք խաղաղության վերջնական դաշնագրով պիտի որոշվեն, այն ժամանակ Անգլիան պարտավորվում է միանալ սուլթանի հետ, զենքի ուժով այդ տարածքները պաշտպանելու համար»:

Այսպիսով, մինչև Բեռլինի կոնգրեսի գումարումը Անգլիական դիվանագիտությանը հաջողվեց ստիպել Ռուսաստանին, որ լուրջ զիջումների գնա հայկական հարցում: Կռվեց Ռուսաստանը, հաղթեց Ռուսաստանը, բայց հաղթանակի պտուղները ուզում էին վայելել մյուս մեծ տերությունները: Ռուսական կառավարությունը հաշվի առնելով երկրի տնտեսական ու ռազմական ծանր դրությունը, հարկադրված էր հրաժարվել պատերազմի միջոցով ձեռք բերած իր նվաճումների զգալի մասից:

Զնայած այս ամենին Սան-Ստեֆանոյի հաշտության պայմանագիրը զգալի քայլ էր Հայկական հարցի լուծման համար:

1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմով և Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրով Հայկական հարցը միջազգայնացվեց, մտավ միջազգային հարաբերությունների խաղացանկի մեջ: Ճիշտ է 16-րդ հոդվածը ոչինչ չտվեց, բայց առաջին անգամ թուրքական դիվանագիտությունը խոստովանեց, որ իր տիրապետության տակ են գտնվում Արևմտյան Հայաստանը, հայերը, նաև հայաբնակ տարածքներ և հայկական խնդիրներ: Արևմտյան Հայաստանի մի զգալի մասը՝ Կարակորդանից և սկսած մինչև Արաքս գետը անջատվեց Օսմանյան Թուրքիայից և միացավ Ռուսաստանին, դրանով իսկ հայ բնակիչները փրկվեցին թուրքական յաթաղանից և անասելի բռնությունից:

Սան-Ստեֆանոյի պայմանագիրը և Բեռլինի կոնգրեսը ցույց տվեցին հայ ժողովրդին, որ Հայկական հարցի լուծման համար հայ ժողովուրդը իր հույսերը պետք է դնի առաջին հերթին սեփական ուժերի վրա:

⁶ Ա. Կիրակոսյան, Բրիտանական դիվանագիտությունը և արևմտահայության խնդիրները, Ե., 1999, էջ 96:

⁷ Գ. Գալոյան, Հայաստանը մեծ տերությունների աշխարհակալական առճակատում (XVI դարից 1917թ.), Ե., 2004, էջ 297:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅՈՒՄԵՎՐԻ ԵՎ ԼՈՁԱՆԻ
ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԵՐՈՒՄ

(պատմա-իրավական գնահատական)

Հայկական հարցի արդարացի լուծումը հանդիսանում է հայ ժողովրդի կենսական շահերից մեկը, ինչը կապահովի հայ ժողովրդի տարածաշրջանային անվտանգությունը և հիմքեր կնախապատրաստի նրա կայուն զարգացման համար: Հայկական հարցի լուծումը ավելի է կարևորվում հայ ժողովրդի համար՝ կապված Հայոց ցեղասպանության հետևանքների վերացման խնդրի հետ:

Հայկական հարցը իր միջազգայնացման պահից ի վեր արտացոլվել է մի շարք միջազգային պայմանագրերում, որոնց մեջ տեղ գտած ձևակերպումներից կարելի է դատել, թե ինչ ձևափոխումների է այն ենթարկվել տասնամյակների ընթացքում:

Հայկական հարցի ձևակերպումների ուսումնասիրությունը միջազգային այնպիսի համաձայնագրերում, ինչպիսիք են Սևրի և Լոզանի պայմանագրերը ինքնանպատակ չէ: Նշված պայմանագրերով Թուրքիան ստանձնել է որոշակի պարտավորություններ, որոնք մինչ օրս չի կատարել:

Առաջին աշխարհամարտի ավարտից հետո հրավիրված խաղաղության կոնֆերանսին դաշնակից տերությունների Գերագույն խորհուրդը Թուրքիայի և Հայաստանի սահմանի հարցի լուծումը հանձնեց ԱՄՆ-ի նախագահ Վուդրո Վիլսոնին, ելնելով այն հանգամանքից, որ ԱՄՆ-ը չէր պատերազմել Թուրքիայի հետ և հարաբերությունների մեջ է եղել ոչ միայն Օսմանյան կայսրության պաշտոնական կառավարության, այլև թուրք ազգայնականների հետ, ինչը ԱՄՆ-ի նախագահի թեկնածությունը դարձնում էր ավելի հարմար Հայաստանի և Թուր-

քիայի սահմանի հստակեցման արբիտրի դերում¹: Որպես նման արբիտրաժի հիմնավորում կարելի է բերել 1920 թ. հուլիսի 17-ին դաշնակից տերությունների պատասխան նոտան թուրքական պատվիրականության մայիսի 11-ի նոտային, որը ստորագրվել է Ֆրանսիայի վարչապետ Միլերանի կողմից: Պատասխան նոտայում մասնավորապես ասված է. «Թուրքական կառավարությունը չի կատարել իր ոչ թուրք հպատակներին թալանից, բռնություններից ու սպանություններից պաշտպանելու պարտականությունը: Ավելին, բազմաթիվ ապացույցները վկայում են այն մասին, որ կառավարությունն ինքն իր վրա է վերցրել ամենագազանաբարո հարձակումների ղեկավարման ու կազմակերպման պատասխանատվությունը այն բնակչության նկատմամբ, որին պետք է պաշտպանություն ցուցաբերեր: Այդ իսկ պատճառով դաշնակից տերությունները չեն կարող փոփոխություններ մտցնել այն դրույթներում, որոնք նախատեսում են ստեղծել անկախ Հայաստան»²:

Վուդրո Վիլսոնին արբիտրի դեր ստանձնելու առաջարկը դաշնակիցների Գերագույն խորհրդի կողմից արվել է 1920 թ. ապրիլի 25-ին, կիցների 17-ին նա տվել է իր համաձայնությունը, այսինքն արբիտրաժի գործընթացը սկսվել է մինչև Սևրի պայմանագրի կնքումը: Հետևաբար արբիտրաժային որոշումը ինքնուրույն միջազգային-իրավական փաստաթուղթ է Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի և Ճապոնիայի, իբրև դաշնակից տերությունների Գերագույն խորհրդի անդամների մի կողմից և Վուդրո Վիլսոնի, իբրև ԱՄՆ-ի նախագահ մյուս կողմից³:

Թուրքիայի, ինչպես նաև Սևրի պայմանագիրը ստորագրած այլ երկրների մասնակցությունը արբիտրաժում կախված չէ այդ պայմանագրի վավերացումից, բանգի գործի հանձնումը արբիտրաժի կա-

¹ Барсегов Ю. Геноцид армян-преступление по международному праву, М., 2000, с.181.

² Там же, с.183.

³ Там же, с.182.

տարվել է գոյություն ունեցող օրենքների համապատասխան և չի պահանջում վավերացում:

Արբիտրաժի ոգու համաձայն արբիտրի որոշումը կողմերն ընդունում են իբրև պարտադիր որոշում, և բնականաբար այն վավերացման ենթակա չէ: Սևոի պայմանագրի ստորագրումը ստեղծեց բազմակողմանի միջազգային պարտավորություն արբիտրաժի արդյունքները ընդունելու տեսակետից: Միջազգային պայմանագրային իրավունքի համաձայն նման կարգի պարտավորությունների վերանայումը հնարավոր է միայն բոլոր կողմերի և հատկապես այն կողմի համաձայնությամբ, ում օգտին որ կայացվել է արբիտրաժային որոշումը⁴ (տվյալ դեպքում Հայաստանի):

Արբիտրաժային որոշումը կայացվել է համաձայն կարգի և հրապարակվել է որպես այդպիսին, առաջացնելով համապատասխան իրավական հետևանքներ նրա մասնակիցների համար: Դիմելով արբիտրաժի, կողմերը համաձայնվել են, որ արբիտրի որոշումը, որը վերաբերում է իրենց, կլինի վերջնական և համապատասխանաբար պարտավորվել են հարգել այդ միջազգային համաձայնությունը: Այդ իսկ պատճառով ԱՄՆ-ում բազմիցս նշվել է, որ ինչ վերաբերում է արբիտրաժի մյուս կետերին, ապա Սևոի պայմանագրից հրաժարումը չի կարող ազդել կայացրած արբիտրաժային որոշման վրա⁵:

Ամփոփելով նշենք, որ ԱՄՆ-ի նախագահ Վուդրո Վիլսոնի արբիտրաժային որոշումը կապ ունի Սևոի պայմանագրի հետ այնքանով, որքանով, որ վերջինս հաստատում է այդ արբիտրաժային որոշումը, չնայած, միջազգային իրավունքի համաձայն, արբիտրաժային որոշումը հաստատելու կամ վերահաստատելու կարիք չի զգում, այն մտնում է ուժի մեջ ընդունման պահից:

⁴ Барсегов Ю. Геноцид армян-преступление по международному праву, М., 2000, с.184.
⁵ Там же.

Սևոի պայմանագրով բուրքական պետությունը իբրև քաղաքական պատասխանատվության դրսևորում գրկվում էր Հայաստանի, Քուրդիստանի, Սիրիայի, Լիբանանի, Սաուդյան Արաբիայի, Իրաքի և ոչ բուրք ժողովուրդներով բնակեցված այլ տարածքների նկատմամբ տիրապետման իրավունքից⁶:

1920թ. հուլիսի 22-ին Կոստանդնուպոլսում սուլթանի խորհուրդը Լիվ կազմով քվեարկեց խաղաղության պայմանագիրը ստորագրելու օգտին և օգոստոսի 10-ին Թուրքիան պաշտոնապես ստորագրեց Սևոի պայմանագիրը, այդպիսով ճանաչելով իր պատասխանատվությունը հայերի ցեղասպանության համար⁷:

Սևոի պայմանագրի մասին խոսելիս, առաջին հերթին հիշատակվում են Հայաստանին վերաբերող 88-ից 93-րդ հոդվածները, սակայն քիչ է խոսվում Թուրքիայի նկատմամբ պատժամիջոցներ սահմանող հոդվածների մասին: Պատժամիջոցներին վերաբերող 226-րդ, 228-րդ և 230-րդ հոդվածները ճանապարհ են հարթում մարդկության դեմ գործվող ոճիրները կանխարգելելու համար:

«Հոդված 226. Օսմանյան կառավարությունը ճանաչում է դաշնակից պետությունների ազատությունը՝ դատական գործ հարուցելու իրենց ռազմական դատարանների առջև պատերազմական սովորույթներին և օրենքներին հակասող արարքներ գործած անձանց դեմ: Օրենքներով նախատեսված պատիժները կկիրառվեն մեղավոր ճանաչված անձանց նկատմամբ: Այս վճիռը կկիրառվի անկախ բոլոր դատավարություններից կամ դատական գործերից, հարուցված Թուրքիայի կամ նրա դաշնակիցների գերատեսչության առջև»⁸:

Սա նշանակում էր, որ դաշնակից տերությունները իրենց իրավունք են վերապահում դատել պատերազմական հանցագործներին, անկախ այն բանից, քե Թուրքիան կամ նրա դաշնակից Գերմանիան և Ավստ-

⁶ Барсегов Ю. Геноцид армян-преступление по международному праву, с.183.
⁷ Там же, с.184.
⁸ Там же.

րո-հունգարիան կդատեն իրենց դատական գերաստեպություններում այդ հանցագործներին թե ոչ: Այս հոդվածից երևում է, որ Անտանտի տերությունները թերահավատորեն էին մոտենում նախկին հակառակորդների դատական համակարգին, միանգամայն իրավացիորեն կասկածելով, որ նման դատավարությունները վեր են ածվելու իսկական ֆարսի: Այս հոդվածի տրամաբանությունը թերևս բխում էր թուրքիայում կազմակերպված երիտթուրք պարագլուխների դատավարությունից, որոնցից հիմնականներին հաջողվեց խուսափել «թուրքական արդարադատությունից»:

Այնուհետև հոդված 226-ում խոսվում էր պատերազմական հանցագործներին հանձնելու մասին. «Օսմանյան կառավարությունը պարտավորվում է հանձնել դաշնակից տերություններին, կամ նրանցից որևէ մեկին, որը կոչվի նրան այդ պահանջով, բոլոր այն անձանց, ովքեր կմեղադրվեն պատերազմական սովորույթներին և օրենքներին հակասող որևէ արարք գործելու մեջ, կմատնանշվեն անվանաբար, թե ըստ աստիճանի, կատարած պարտականության կամ զբաղեցրած պաշտոնի, որոնք շնորհվել են այդ անձանց օսմանյան իշխանությունների կողմից»⁹:

Սակայն հանուն ճշմարտության պետք է նշել, որ դաշնակից տերությունները հետևողական չգտնվեցին այս հոդվածի դրույթները կատարելու գործում:

«Հոդված 228. Օսմանյան կառավարությունը պարտավորվում է մեղադրվող փաստերին լրիվ ծանոթանալու նպատակով դատաքննությունն ապահովել ցանկացած բնույթի փաստաթղթերով և տեղեկություններով՝ մեղավորներին որոնելու և պատասխանատվությունների չափը ճշգրիտ որոշելու համար»¹⁰:

⁹ Տերնոն Ի., Անպատժելիություն, վրեժ և ժխտում. Հայկական ցեղասպանությունը միջազգային ատյանների առջև, Ե., 2003, էջ 10:
¹⁰ Նույն տեղում, էջ 10:

Այս դաշնագիրն, օրինակ, հիմք էր ստեղծում օսմանյան պետության կողմից իր հալատակ այլ քաղաքացիների դեմ գործած ոճիրների դատական հետապնդման համար: Սակայն այն շարադրվել է այն ժամանակ, երբ 1918-1919 թթ., անգլիացիները ձախողվեցին օսմանյան կառավարությունից այնպիսի փաստաթղթեր և տեղեկություններ ստանալու հարցում, որոնք նրանց հնարավորություն կտային դատական գործեր հարուցել ենթադրյալ մարդասպանների դեմ¹¹:

Ստեղծված իրավիճակում թուրքիան շտապ սկսեց երիտթուրք պարագլուխների սեփական դատավարությունը, քանզի մտավախություն կար, որ հետագայում կարող էր ստեղծվել միջազգային տրիբունալ, որի մասին շատ էր խոսվում պատերազմի ավարտից հետո, որը պետք է դատեր պատերազմական հանցագործներին: Այդ տրիբունալում ակնհայտ կդառնար Օսմանյան կայսրության դերակատարումը հայերի զանգվածային բնաջնջման գործում, դրանից բխող հետևանքներով թուրքական պետության համար:

Սերի պայմանգրի համաձայն թուրքական կառավարությունը ճանաչում էր դաշնակից տերությունների իրավունքը բրեական պատասխանատվության կանչել ոչ միայն այն անձանց, ովքեր մեղադրվում էին պատերազմի օրենքների և սովորույթների դեմ կատարված հանցագործությունների մեջ, այլև պարտավորվում էր նաև հանձնել դաշնակից տերություններին նրանց կողմից կոտորածների մեջ մեղադրվող անձանց, ովքեր պատերազմի ընթացքում կատարում էին հանցագործություններ այն տարածքում, որը 1914թ. օգոստոսի 1-ի դրությամբ հանդիսանում էր Օսմանյան կայսրության տարածքի մի մասը: (Հոդված 230)

Այս դրույթը չափազանց կարևոր էր հայ ժողովրդի համար այն իմաստով, որ թուրքիան չէր կարող խուսափել Միջազգային անպատժելի հայերի զանգվածային կոտորածներում մեղադրվող ան-

¹¹ Տերնոն Ի., Անպատժելիություն, վրեժ և ժխտում. Հայկական ցեղասպանությունը միջազգային ատյանների առջև, Եր., 2003, էջ 11:
- 53 -

ծանց հանձնելուց այն պատրվակով, որ այդ տարածքները այլևս իրեն չեն պատկանում:

Դաշնակից տերություններն իրենց իրավունք էին վերապահում նշել այն դատարանը, որը պետք է դատեր մեղադրվող անձանց, իսկ օսմանյան կառավարությունը պարտավորվում էր ճանաչել այդ դատարանը: Ընդ որում, նշվում էր միջազգային հարաբերությունների պատմության մեջ առաջին անգամ հատուկ միջազգային քրեական դատարանի ստեղծման հնարավորության մասին: Այն դեպքում, եթե Ազգերի Լիգան պահանջվող ժամանակ կստեղծեր նշված գազանությունները դատապարտող իրավասու դատարան, դաշնակից տերությունները նշված մեղադրյալներին կփոխանցեին այդ դատարանին, իսկ օսմանյան կառավարությունը պարտավորվում էր ճանաչել այդ դատարանը¹²:

Սերի պայմանագրի 226 և 230 հոդվածները ուղղակի կապ ունեն 1915թ. մայիսի 24-ի դաշնակից տերությունների համատեղ հայտարարության հետ և, ըստ էության, այս հոդվածները հանդիսանում են այդ հայտարարության տրամաբանական հետևանքը, քանզի դաշնակիցները դեռ այն ժամանակ խոստացել էին պատասխանատվության կանչել հայերի զանգվածային սպանությունների մեջ մեղադրվողներին: Մյուս կողմից Սերի պայմանագրի 226 և 230 հոդվածները, իրենց արձագանքն ու արտացոլումն են գտել ՄԱԿ-ի «Յեղասպանության կանխարգելման և դրա համար պատժի» 1948թ. դեկտեմբերի 9-ի կոնվենցիայի դրույթներում՝ կապված այս ծանր հանցագործության մեջ մեղադրվող անձանց հանձնելու և միջազգային տրիբունալ ստեղծելու գաղափարների հետ: Այս նկատառումները պարզորոշ ցույց են տալիս միջազգային իրավունքի մեջ այս հարցի աստիճանական զար-

գացումը, որն արդեն լիարժեք վեր էր ածվում միջազգային սովորույթյան իրավունքի նորմի:

Սերի պայմանագիրը ստորագրվեց այն ժամանակ, երբ Օսմանյան կառավարությունը վերջին շնչում էր, և երբ քեմալականությունը վերածվում էր քաղաքական և ռազմական աճող ուժի: Ուստի դաշնագիրը չվավերացվեց, իսկ Ազգերի Լիգան չստեղծեց իրավասու դատարան՝ դատելու համար այդ ոճրագործությունների մեջ մեղադրվող անձանց¹³:

Սակայն դաշնագիրը չվավերացնելը ամբողջությամբ գերծ չի պահում ստորագրողներին իրենց ստանձնած իրավական պարտավորություններից, մանավանդ որ միջազգային իրավունքում ընդունված է, որ վավերացման մերժումը կարող է ունենալ իրավական հետևանքներ, եթե նման մերժումը վնաս է հասցնում կողմերից մեկին¹⁴: Տվյալ դեպքում դրա չվավերացնելը վնաս հասցրեց պայմանագրի կողմ հանդիսացող Հայաստանին:

Նախապես կա այն մոտեցումը, որ վավերացումը օրինականորեն չի կարելի մերժել, բացի այն դեպքերից, երբ պայմանագիրը ստորագրող ներկայացուցիչները անցնում են իրենց իրավասության սահմանները, կամ խախտում են իրենց տրված գաղտնի ցուցումները¹⁵:

Ավելին, միջազգային պայմանագրերի մասին 1969թ. Վիեննայի կոնվենցիան պայմանագիրը ստորագրողների վրա դնում է այն պարտավորությունը, որ վնասակար որևէ քայլ չձեռնարկեն պայմանագրի բովանդակության հանդեպ, ստորագրումից հետո և վավերացումից առաջ¹⁶:

Սակայն նման վնասակար քայլեր ստորագրողները ձեռնարկեցին: Առաջին հերթին 1921 թ. փետրվարին և հոկտեմբերին Ֆրանսիայի և Իտալիայի հետ կնքած տարբեր համաձայնագրերը և հետագայում 1923 թ. Թուրքիայի հետ Լոզանի պայմանագրի կնքումը (բացառու-

¹² Барсегов Ю. Турецкая доктрина международного права на службе политики геноцида (о концепции члена "комиссии примирения" Гюндюз Актана), М., 2000, с. 32-33.

¹³ Տերնոն Ի., Անպատժելիություն, վրեժ և ժխտում, էջ 11:

¹⁴ Թորիկյան Շ. Հայկական հարցը և միջազգային օրենքը, Պեյրուք, 1976, էջ 85:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 85:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 86:

թյամբ Հայաստանի) Սևրի դաշնագրի դրույթները ձախողելու քայլեր էին և խախտում էին միջազգային իրավունքը¹⁷:

Որևէ պայմանագրի լռելյայն վավերացումը տեղի է ունենում այն ժամանակ, երբ դաշնագիրը վավերացնելուց առաջ մասամբ կամ ամբողջությամբ դրա դրույթները գործածության մեջ են դրվում պայմանավորվող պետությունների կամ պետության հավանության կամ արտոնմամբ: Սևրի դաշնագիրը մասամբ գործածվեց այն ստորագրողների կողմից՝ արաբական հողերի Օսմանյան կայսրությունից անջատելու առումով, ինչը նախատեսված էր դաշնագրով, փաստորեն դա գործադրվեց, վավերացրած չլինելով և հաջորդ դաշնագրից՝ Լոզանի ստորագրումից առաջ¹⁸:

Պայմանագիրը չվավերացված վիճակում գործածության մեջ մտնելու նախադեպեր նույնպես կան: 1935թ. Ֆրանսիան և Իտալիան պայմանագիր էին ստորագրել աֆրիկյան որոշ շահերի առնչությամբ: Երեք տարի հետո Իտալիան անվավեր ճանաչեց պայմանագիրը՝ վավերացված չլինելու պատճառաբանությամբ (պայմանագրի մեջ ֆիքսված էր այն դրույթը, որ այն գործածության մեջ կմտնի վավերացումների փոխանակումից հետո միայն): Ֆրանսիան պատասխանեց, որ թեև չվավերացված, բայց պայմանագիրը մասնակի գործադրվել է Ֆրանսիայի կողմից և ընդգծվում էին բարի կամքից բխող պարտավորությունները¹⁹:

Սևրի պայմանագիրը փոխված կամ փոխարինված չէ Լոզանի պայմանագրով հետևյալ պատճառներով՝

1. Լոզանի պայմանագրում ոչ մի հիշատակում չկա Սևրի մասին և ոչ մի դրույթ չկա Հայաստանի կամ հայերի մասին: Սևրի պայմանագրի գլխավոր դրույթներից մեկը Հայաստանի Հանրապետության ստեղծումը և նրա սահմանների ճշգրտումը ամբողջությամբ դուրս են մղված Լոզանի պայմանագրից:

¹⁷ Թորիկյան Շ. Հայկական հարցը և միջազգային օրենքը, Պեյրուք, 1976, էջ 87:
¹⁸ Նույն տեղում, էջ 132:
¹⁹ Նույն տեղում, էջ 134:

Սա նշանակում է որ պայմանագրի առարկան լրիվ տարբեր է, ուստի պայմանագրի փոփոխման կամ փոխարինման մասին խոսք լինել չի կարող:

2. Սևրի պայմանագրի մեջ նախատեսված չէ փոփոխություն կամ հավելում կատարելու հնարավորություն կամ հողված:

3. Սևրի պայմանագիրը փոխելու, կամ այն նորով փոխարինելու որևէ առաջարկ ստորագրող պետությունների կողմից հրապարակված չէ: Միջազգային իրավունքի հանրահայտ և հաստատված կանոն է, որ պայմանագիրը ստորագրող պետությունները իրավունք ունեն մասնակցելու նրա փոփոխության ուղղությամբ տարվող բանակցություններին և մշակմանը:

4. Հայաստանը, իբրև Սևրի պայմանագիրը ստորագրող պետություններից մեկը նույնիսկ հրավիրված չէր մասնակցելու Լոզանի պայմանագրին (հայերին թույլատրված էր խոսել միայն ենթահանձնախմբի առջև): Մյուս կողմից, ԱՄՆ-ը, որոնք չէին ստորագրել Սևրը, նախմբի առջև): Մյուս կողմից, ԱՄՆ-ը, որոնք չէին ստորագրել Սևրը, ներկա էին Լոզանի պայմանագրի ստորագրմանը: Այսպիսով երկու պայմանագրերին ծնունդ տվող կողմերը նույնը չեն: Ավելին, դաշնագրի կողմ եղած պետություններից մեկը հետագայում առանձին նույնի կողմ եղած պետություններից մեկը փոփոխված պայմանագրի կողմ, ուսկես իրավունք ունի դառնալու փոփոխված պայմանագրի կողմ, ուստի գոնե հետո Հայաստանը պարտավոր պետք է հրավիրվեր Լոզանի պայմանագրին միանալու իբրև նախորդ պայմանագրի մասնակից: Այդ խորհրդածրույթին Հայաստանի բացակայությունը հիմք է տալիս խոսելու նոր պայմանագրի՝ Լոզանի պայմանագրի մասին: Զանի որ փոխվել են պայմանագրի կողմերը, սուբյեկտները, ուստի և Լոզանի պայմանագիրը անգործ է և անվավեր է այն չափով, որ չափով որ կարող է փոփոխության ենթարկել Սևրի պայմանագրում ամրագրված Հայաստանի իրավունքները:

5. Բազմակողմանի պայմանագրի երկու կամ ավելի կողմերը կարող են համաձայնության գալ փոխելու համաձայնագիրը միայն իրենց միջև, եթե խնդրո առարկա փոփոխությունը չի խախտում ստորագրող մյուս կողմերի պայմանագրով նախատեսված իրավունքները:

Լոգանի պայմանագիրը ամբողջությամբ անտեսեց ՍԼԻ պայմանագրով հաստատված Հայաստանի իրավունքները²⁰:

Միջազգային իրավունքի սովորության այս նորմերը ամրագրված են Վիեննայի 1969 թ. Միջազգային պայմանագրերի մասին կոնվենցիայի 40 և 41-րդ հոդվածներում²¹:

Այստեղ է, որ հարց է առաջանում, որ եթե Թուրքիան համարում է ՍԼԻ պայմանագիրը ուժը կորցրած, ապա ինչու է Հայաստանի հետ դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու համար առաջ քաշում ՍԼԻ պայմանագրից և տարածքային պահանջներից հրաժարվելու նախապայմանը:

Թուրքիան տասնամյակներ շարունակ խախտել է անգամ իր համար շատ ձեռնադրված Լոգանի պայմանագրի կետերը, կապված ազգային փոքրամասնությունների, ներառյալ հայերի իրավունքների պաշտպանության հետ, որոնք տեղ էին գտել Լոգանի պայմանագրի 38-44-րդ հոդվածներում: Թուրքիային կարելի է պատասխանատվության կանչել Լոգանի պայմանագրի դրույթները խախտելու համար՝ 1929-1930 թթ. կոտորածները վերապրած 30-40000 հայերի հարկադիր արտաքսումը դեպի Սիրիա իրագործելու և Թուրքիայի հայկական համայնքի կալվածքները ապօրինի բռնագրավումից օրինական տերերին վերադարձնելու առումով²²: Այս հարցում իրենց մեղավորությունն ունեն Լոգանի պայմանագիրը ստորագրած մյուս պետությունները, որոնք թույլ տվեցին Թուրքիային խախտել իր վրա դրված պարտավորությունները: Լոգանի պայմանագրում դաշնակիցների կողմից մերժվեց անգամ հայերի համար ազգային օջախ ստեղծելու գաղափարը, ինչը ազգերի ինքնորոշման սկզբունքի խախտում է:

Իսկ ընդհանրապես, եթե հստակ մտադրություն կար Լոգանի պայմանագրով փոխարինել ՍԼԻ դաշնագիրը, ապա Լոգանի պայմանագրի

ստորագրմանը անպայման պետք է հրավիրվեր Հայաստանի կողմից լիազորված անձ, ինչը չարվեց, իսկ այս պարագայում Լոգանի պայմանագիրը համեմայն դեպս Հայաստանի համար իրավական ուժ չունի, և Հայաստանը ոչ միայն պարտավոր չէ ճանաչել Լոգանի պայմանագրի դրույթները, այլև լիարժեք իրավունք ունի պահանջել ՍԼԻ պայմանագրով իր իրավունքներին վերաբերող հոդվածների կատարումը, քանզի ներկայիս Հայաստանի, որպես Խորհրդային և Առաջին հանրապետությունների իրավահաջորդի համար ուժի մեջ է համարվում ՍԼԻ դաշնագիրը:

Մեծ տերությունները, միջամտելով Հայկական հարցի լուծմանը, հիմք դրեցին այսպես կոչված «ժողովրդային ինտերվենցիային»: Սակայն այդ միջամտությունը նրանք կատարում էին, ելնելով ոչ թե հայերի վիճակը բարելավելու կամ միջազգային իրավական նորմերը կատարել տալու նպատակով, այլ հետապնդելով բացառապես իրենց աշխարհաքաղաքական շահերը: Հենց դա էր պատճառը, որ միջազգային պայմանագրերով Թուրքիայի ստանձնած պարտավորությունները մնում էին քոթի վրա, ինչը խրախուսում էր վերջինիս կատարել նոր հանցագործություններ հայ ժողովրդի նկատմամբ:

Ներկայումս, միջազգային իրավունքը Հայաստանի Հանրապետությանը, իբրև Խորհրդային Հայաստանի և Հայաստանի առաջին Հանրապետության իրավահաջորդ պետության, որը հանդիսանում է համայն հայության շահերի արտահայտիչն ու պաշտպանը, հնարավորություններ է ընձեռում նշված պայմանագրերով ժամանակակից Թուրքիային պատասխանատվության կանչել և հասնել Հայկական հարցի հայանպաստ լուծմանը և Հայոց ցեղասպանության հետևանքների վերացմանը:

²⁰ Թորիկյան Շ. Հայկական հարցը և միջազգային օրենքը, էջ 88-89:
²¹ Նույն տեղում, էջ 89-90:
²² Նույն տեղում, էջ 138:

ԱՄՆ-ի ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄԸ ՀԱՅԿԱԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅՈՒՄ
ՓԱՐԻԶԻ ՎԵՀԱԺՈՂՈՎԻ ՆԱԽՕՐՅԱԿԻՆ

1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին Լեմնոս կղզու Մուդրոս նավահանգստում Անտանտի երկրների և Թուրքիայի միջև կնքված պայմանագրում հայությանը վերաբերող հոդվածները որևէ փոփոխություն չէին նախատեսում արևմտահայության ճակատագրում: Ավելին, այն մեծ հիասթափություն էր առաջացրել հայության մեջ, քանի որ փաստացի կրկնում էր Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը՝ Թուրքիայի տիրապետության տակ թողնելով գրեթե բոլոր հայկական հողերը:

Մտեղծված իրավիճակում միակ հույսը սպասվելիք՝ մեծ տերու-
թյունների կոնֆերանսում հայկական խնդիրների լուծումն աստանալու
ակնկալիքն էր: Ելնելով նշվածից՝ երիտասարդ Հայաստանի հանրա-
պետությունը փորձում էր դեպի Արևմուտք ուղղված կողմնորոշմամբ
նեղ կապեր հաստատել Անտանտի երկրների հետ, ինչի շնորհիվ հնա-
րավոր կլիներ ոչ միայն փրկել հայկական տարածքները թուրքերից,
այլև ազատվել դարավոր հալածանքներից:

Հայաստանի հանրապետության արտաքին քաղաքականության
հիմնական նպատակներն էին վերականգնված Հայաստանի համար
որևէ Մեծ տերության, գերադասելի էր ԱՄՆ-ի հովանավորության ներ-
քո անկախության կամ մանդատի ձեռքբերումը¹: Սակայն այս ձգտում-
ները տվյալ ժամանակ չէին համընկնում Մեծ տերությունների շահե-
րին: Դաշնակիցների միությունը գրեթե քայքայվել էր և ի չիք էին դար-
ձել հայերին օգնելու որոշումները: Պետություններից ոչ մեկը պատ-

¹ Ալ. Խատիսյան, Հայաստանի հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Բեյ-րութ, 1968, էջ 143:

րաստ չէր ստանձնելու քաղաքական և ռազմական պատասխանատվություն, որը կնախատեսեր Հայկական մանդատի ընդունումը:²

Փարիզ ժամանած հայկական երկու պատվիրակությունները՝ ՀՀ պատվիրակությունը՝ Ավետիս Ահարոնյանի գլխավորությամբ և Պողոս Նուբար փաշայի գլխավորած Ազգային պատվիրակությունը, չնայած մի շարք հարցերի շուրջ ունեցած տարաձայնությունների, միակարծիք էին մեկ հարցի վերաբերյալ. այն է՝ ամերիկյան մանդատի հաստատումը Հայաստանի հանդեպ:

Դեռևս 1917 թ. սեպտեմբերին մման մտադրությամբ՝ առաջարկե-
լով ստանձնել Հայաստանի մանդատը, Նուբար փաշան պաշտոնա-
կան նամակով դիմել էր ամերիկյան կառավարությանը: Նա գրում էր,
որ նահանգների ցուցաբերած համակրանքը հայ ժողովրդի նկատ-
մամբ հիմք է տվել ի դեմս նրա կառավարության տեսնելու հայ ժո-
ղովրդի պաշտպանի, որը կնպաստի նաև ժողովրդի զարգացմանն ու
ազգային անդամային կյանքի վերականգնմանը:³

Ամերիկյան մանդատի ցանկության նմանատիպ խնդրանքներով 1918 թ. հոկտեմբերին ԱՄՆ-ի պետքարտուղարին էին դիմել հայոց Ազգային Պատվիրակության անդամ Միհրան Մվազլին և կաթողիկոսի հատուկ պատվիրակ Գաբրելին Պատերազմային:

Աշխարհի տարբեր երկրներ հայկական կոմիտեներից և 1918 թ. նոյեմբերի բազմեր էին հովում ամերիկյան կառավարությանը: 1918 թ. նոյեմբերի 16-ին Իտալիայի հայկական կոմիտեն Իտալիայում ԱՄՆ-ի դեսպանի միջոցով դիմում էր ամերիկյան կառավարությանը խնդրանքով՝ ստանձնել հայկական հարցի լուծումը: Ավելի ուշ, 1919 թ. փետրվարին, Բրիտանական հայկական կոմիտեն բացահայտ դիմում է ԱՄՆ-ին՝ ընդունել հայկական մանդատը: ԱՄՆ-ի նախագահ Վ. Վիլսոնն այս դիմումը հայկական կոմիտեներից և 1918 թ. նոյեմբերի 16-ին Իտալիայի հայկական կոմիտեն Իտալիայում ԱՄՆ-ի դեսպանի միջոցով դիմում էր ամերիկյան կառավարությանը խնդրանքով՝ ստանձնել հայկական հարցի լուծումը: Ավելի ուշ, 1919 թ. փետրվարին, Բրիտանական հայկական կոմիտեն բացահայտ դիմում է ԱՄՆ-ին՝ ընդունել հայկական մանդատը: ԱՄՆ-ի նախագահ Վ. Վիլսոնն այս դիմումը

² Winston S. Churchill, *The World Crisis 1918-1928: The Aftermath*, New York, 1929, p. 32.
³ The President of the Armenian National Delegation, to the Secretary of State, Paris, September 12, 1917, Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1917, Supplement 2, p. 795.

մումների վերաբերյալ գրել էր պետքարտուղար Ռոբերտ Ֆ. Լանսինգին հայերի հանդեպ իր խորը հետաքրքրվածության և համակրանքի մասին: Նշելով դա՝ նա հույս էր հայտնում, որ Լանսինգը կկարողանա հավաստի միջոցներով տեղեկացնել հայերին, որ նրանք՝ ամերիկացիները, խնդրանքների կապակցությամբ կանեն ամենը, ինչ կարող են:

Անպատասխան չէին մնացել նաև նամակները: ԱՄՆ-ի նախագահ Վիլսոնը Պողոս Նուբարին գրած պատասխանում հավաստիացնում էր հայկական Ազգային Պատվիրակությանը առ այն, որ ելնելով հայ ժողովրդի նկատմամբ իր համակրանքից և բարեկամական զգացումներից, կուսումնասիրի Պողոս Նուբարի՝ Հայկական հարցի լուծման առաջարկությունները:

Վ. Վիլսոնի նման բարյացկամ վերաբերմունքը ոգեշնչում է հայությանը և ամրապնդում նրա որոշումը՝ օգնության խնդրանքով դիմել հենց ԱՄՆ-ին: Մեծ տերությունների շարքից ԱՄՆ-ը ընտրելու հիմնապատճառները երկուսն էին՝ նախ տվյալ հարցում հայ առաջնորդները իրենց նախապատվությունը տալիս էին ավելի շատ հենց Ամերիկային, քան Ֆրանսիային կամ Բրիտանիային: Իսկ ընտրությունը բացատրվում էր արդեն ձևավորված ամերիկամետ վերաբերմունքով, որի հիմքերը կապվում էին այն անգնահատելի օգնության հետ, որ ամերիկացիները ցուցաբերել էին հայերին սկսած 19-րդ դարի վերջին տասնամյակներից մինչև 20-րդ դարի սկիզբը, հատկապես Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում: Այս ամենի հետ մեկտեղ՝ ԱՄՆ-ը Անտանտի ամենաազդեցիկ և դեռևս ամենազորեղ պետության՝ Մեծ Բրիտանիայի ընտրությունն էր:

Այդուհանդերձ՝ չնայած Վիլսոնի հետ ունեցած մտերիմ հարաբերություններին, հայերը չէին հրավիրվել մասնակցելու Փարիզի խաղաղ վեհաժողովի աշխատանքներին: Ա. Ահարոնյանի անվերջ խնդրանք-դիմումներին հետևել է արդեն հայտնի բացատրությունը. Ռուսաստանը չէր հրավիրվել վեհաժողովին, Հայաստանն էլ չէր կարող մասնակցություն ունենալ: Հայերին ոչինչ չէր մնում, քան վեհաժողովին ներկա-

յացնել միացյալ՝ երկու պատվիրակությունների ընդհանուր հուշագրություն:

Գալով մասնակցելու Փարիզի վեհաժողովին՝ ամերիկացիները ունեին իրենց սեփական մոտավոր ծրագրերը Մերձավոր Արևելքի խնդիրների կարգավորման վերաբերյալ:

Փաստացի մինչ 20-րդ դարի սկիզբը Մերձավոր Արևելքը չէր մտնում ԱՄՆ-ի հետաքրքրությունների ոլորտ. այն ռազմավարական առումով որևէ արժեք չէր ներկայացնում ԱՄՆ-ի համար և բացի դա՝ նման հետաքրքրությունների արտահայտումը կնշանակեր ներգրավում Եվրոպական խնդիրների մեջ:

Օգտվելով Առաջին աշխարհամարտի ընձեռած հնարավորությունից՝ ԱՄՆ-ը սկսում է տնտեսական ներխուժում մերձավորարևելյան տարածքներ և ձգտում օգտվել Միջագետքի նավթի պաշարներից: Այս կապակցությամբ պետք է նշել, որ ԱՄՆ-ի քաղաքականության համար առավել կարևոր էր պահպանել նշված տնտեսական ներթափանցումը Մերձավոր Արևելք, քան Հայկական հարցը, որը պարզապես քաղաքական անկարևոր արկածախնդրություն էր:

Այդ իսկ պատճառով աշխարհամարտի սկզբին ԱՄՆ-ի կառավարությունը ոչ միայն հրաժարվեց պատերազմ հայտարարել Օսմանյան կայսրությանը, այլ նաև շատ հստակ դիմադրություն էր ցուցաբերում՝ Թուրքիան մասնատելու դաշնակիցների ծրագրերին: Այդ մասնատումը չէր համապատասխանում ԱՄՆ-ի շահերին, քանի որ այն կստեղծեր Եվրոպայի ազդեցության նոր ոլորտներ և կզրկեր նրան (ԱՄՆ-ին) սեփական հետաքրքրություններն իրականություն դարձնելու հնարավորությունից:

Պատերազմի ընթացքը, սակայն, հաստատեց, որ Օսմանյան կայսրությունը դատապարտված է պարտության, և ամերիկյան շահերի պաշտպանությունը այստեղ թելադրում էր նոր քաղաքականության անհրաժեշտություն: Նոր քաղաքական դրսևորումը նշանակում էր Թուրքիայի մասնատման հարցում գնալ համաձայնության դաշնա-

կիցների հետ, որի հիմնական սկզբունքները պետք է մշակվեին ԱՄՆ-ի կողմից: Գործողությունների մասն դրսևորումների պարագայում ԱՄՆ-ը որևէ տեղ չէր հատկացնում Հայաստանի հանդեպ հովանավորչական՝ մանդատային պատասխանատվության ստանձման հայկական և բրիտանական առաջարկներին:

Այդ պատճառով էլ, երբ 1918 թ. նոյեմբերի 27-ին Մեծ Բրիտանիայի արտգործնախարարությունը նշված կապակցությամբ առաջարկ արեց ամերիկացիներին, վերջիններս համոզված էին, որ Բրիտանիայի կողմից ծուղակ էր նախապատրաստվել և փորձում էին այն շրջանցել: Դաշնակիցների հետ բանակցական խմբի ղեկավար Գնդապետ Էդվարդ Մանդել Հաուզը, որն ավելի ուշ դարձավ Փարիզում ամերիկյան խաղաղ պատվիրակության երկրորդ մարդը՝ նախագահից հետո, տեղեկացնում էր Վ. Վիլսոնին, որ անգլիացիները ցանկանում էին, որ պեսզի ԱՄՆ-ը իր վրա վերցնի որոշ պարտականություններ, ինչից հետո իրենք՝ բրիտանացիները ազատ կլինեին վերցնել այն ինչն իրենք կցանկանային⁴: Դիվանագետ Դ. Հ. Միլլերն էլ իր հերթին հայտարարել էր, թե ցանկալի չէ, որ ԱՄՆ-ը իր վրա վերցնի այնպիսի մի բան, օրինակ Հայաստանը, որը ոչ միայն բավական ծանր էր հենց Բրիտանիայի համար, այլև հնարավորություն կտար անգլիացիներին պատվար ունենալ՝ ի դեմս ԱՄՆ-ի:⁵

Հիանալի հասկանալով անգլիացիների տարածքային առաջարկությունների իմաստը, ամփոփելով իրավիճակը՝ Ռ. Լանսինգը գրում էր նախագահ Վ. Վիլսոնին, որ չնայած նրան, թե դաշնակիցները ցանկանում էին, որ ամերիկացիները գործեն իրենց հետ միատեղ, լավագույն որոշումը կլինի այն, որ իրենք՝ ամերիկացիներն ազատ մնան ցանկացած պարտավորվածությունից, որը կսահմանափակեր իրենց անկախ գործելու հնարավորությունը, ինչն իր հերթին լավագույն

⁴ Papers Relating to the Foreign Relations of the United States: PPC, 1919, I, p. 407.
⁵ Richard G. Hovannisian, The Republic of Armenia, vol. I, The First Year 1918-1919. Berkeley, 1977, p. 314.

երաշխիքն էր՝ ընդհանուր շահերի բախման դեպքում կողմերից որևէ մեկին չհարելու համար:

Ամերիկյան բարձրաստիճան ղիվանագետների համոզմամբ՝ ամերիկացիները դեռևս գորեղ էին, քանի որ հետպատերազմյան խնդիրների լուծման վերաբերյալ չունեին շահադիտական մոտեցումներ, հետաքրքրություններ, որոնք կտանեին դեպի տարածքային ձեռքբերումներ: Հակառակ դեպքում նրանք ևս կդառնային խոցելի:

Մի խոսքով, առաջիկա խաղաղ բանակցությունները լուրջ բաղաքական և ղիվանագիտական աշխատանք էին նախատեսում ամերիկյան կառավարության համար: Այդ աշխատանքներին արդյունավետ մասնակցություն ապահովելու նպատակով դեռևս պատերազմի ընթացքում ԱՄՆ-ի կառավարությունը ստեղծել էր հատուկ հետազոտական հանձնաժողով, որի նպատակն էր ուսումնասիրել այն հնարավոր խնդիրները, որ կարող էին բարձրացվել գալիք խաղաղության վեհաժողովին: Հանձնաժողովը կոչված էր նաև հուշագիր պատրաստել ամերիկյան խաղաղ առաքելության աշխատանքներն առաջնորդելու համար:

1917-1918 թթ. նախագահ Վ. Վիլսոնին ներկայացրած հուշագրերում հանձնաժողովն առաջարկում էր հայության համար ապահովել ինքնավարություն: Նշվածի պատճառը ոչ միայն մարդասիրական մոտեցումներն էին և ընդհանրապես արդարության գործոնը, այլ այն, որ հայերն այն ժողովուրդն են, որի վերականգնումը կարող էր կանխել Թուրքիայի տնտեսական զավթումը Գերմանիայի կողմից: Բացի դա՝ Օսմանյան կայսրության վերակազմավորումը, ըստ հուշագրերի, կբեռնարկեր Արևելյան խնդրի լուծմանը: Նախագահ Վիլսոնը, խաղաղ կարգավորման իր 14 կետերը, որոնք 1918 թ հունվարին ներկայացրեց կոնգրեսին, ձևակերպել էր նշված հուշագրերի հիման վրա: Մերձավոր Արևելքի վերաբերյալ «Հետազոտություն» հանձնաժողովի ամենամանրամասն ուսումնասիրությանը ներկայացվել էր 1918 թ. հոկտեմբերին: Հայության վերաբերյալ հետազոտական խմբի եզրահանգումներ

որ հետևյալն էին՝ Հայկական պետության հաստատումը հնարավոր էր եթե նեղուցները միջազգայնացվեին և գտնվեր տերություն, որը պատասխանատվություն կստանձներ ամբողջ Հայաստանի հանդեպ։⁶

Այսպիսով, Հայաստանի ապագայի վերաբերյալ կրկին հստակ որոշում չկար, քանզի հետազոտական խմբի փաստաթղթերը միայն առաջարկությունների բնույթ էին կրում։ Այդ պատճառով էլ հայության ներկայացուցիչները նոյեմբերի վերջին, մինչ 1918 թ. դեկտեմբերի 4-ին Վիլսոնի մեկնումը Փարիզ, նամակ էին հղել նախագահին։ Նրանք նշում էին, որ նախագահը մեկնում է երկրից որևէ հավաստի խոսք չափելով Հայաստանի ապագայի վերաբերյալ, այն դեպքում, երբ համապատասխան հուսադրող խոստումներ արվել են այլ ճնշված ժողովուրդներին (բելգիացիներին, հրեաներին)։⁷

Ինչ վերաբերում է նախագահ Վ. Վիլսոնին, ապա նա, չնայած իր հայամետ զգացումներին, չէր կարող որևէ հստակ հավաստիացմամբ հանդես գալ հայերի մոտ, քանի որ Հայկական հարցը որևէ հետաքրքրություն չէր ներկայացնում ամերիկյան վարչակազմի մեծամասնության համար և նաև այն պատճառով, որ այս խնդրի հաջող լուծումը կամ տապալումը որևէ կերպ չէր անդրադառնա ԱՄՆ-ի շահերին։ Առանց այդ էլ Վ. Վիլսոնի հիմնական քաղաքականությունը հարձակումների էր ենթարկվում տարբեր կողմերից։ Այն վիճարկվում էր ոչ միայն սենատի, հանրապետականների, ինչպես նաև իր հարազատ կուսակցության՝ դեմոկրատների կողմից, որոնք ձգտում էին սանձել Վ. Վիլսոնի չափազանց մեծ իշխանությունը, այլև ամերիկյան հասարակության կողմից, որը սենատորների և կոնգրեսականների մեծ մասի հայացքները կիսելով՝ բարյացակամ չէր տրամադրված եվրոպական գործերում մշտական քաղաքական և ռազմական դժվարությունների հանդեպ։

Բացի դա, չնայած որ ամերիկյան վարչակազմը իր հետպատերազմյան խաղաղության նախնական ծրագրերում ընդունել էր Օսմանյան կայսրության բաժանումը, ազդեցիկ և հեղինակություն վայելող շատ ամերիկացիներ շարունակում էին արտահայտել և պաշտպանել իրենց տեսակետները Թուրքիայի միավորման վերաբերյալ, ինչը կապահովեր և կտարածեր Թուրքիայի իշխանությունը ողջ Առաջավոր Ասիայի վրա։ Նրանց թվին էին պատկանում միսիոներական խմբերի ներկայացուցիչները և առավել ակտիվ ու ազդեցիկ այն ամերիկյան քաղաքական գործիչներն ու գործարարները, որոնք գտնվում էին Օսմանյան կայսրությունում։

Վերջինները շատ կարևոր դեր էին խաղացել պատերազմի ընթացքում Թուրքիայի նկատմամբ ԱՄՆ-ի վարչակազմի՝ չեզոք քաղաքականության ձևավորման հարցում՝ հիմնավորելով դա ԱՄՆ-ի կողմից Թուրքիայի հանդեպ տարածքային ծրագրերի բացակայությամբ։ Դեմ լինելով պատերազմ հայտարարելուն՝ այժմ՝ պատերազմի ավարտից հետո, նրանք ցանկանում էին պահպանել Թուրքիան ամբողջական և անբաժան մեկ վարչակազմի՝ ամերիկյան մանդատի ներքո։⁸

Կ. Պոլսի հայտնի Ռոբերտ Կոլլեջի նախագահ Բ. Ֆ. Գեյթսը դիմում էր Փարիզ մեկնող պատվիրակությանը Թուրքիայի մասին հող տանելու խնդրանքով։ Նա նշում էր, որ Մերձավոր Արևելքի խնդիրը ոչ թե հայերն էին, այլ թուրքերը։ Նա պնդում էր, թե հայերին և հույներին փրկելու համար նախ անհրաժեշտ էր փրկել թուրքերին և լավ կառավարություն ապահովել նրանց համար։⁹

Մեկ այլ հեղինակավոր անձնավորություն՝ Ամերկոմի նախագահ Ջեյմս Լևի Բարթոնը, արտահայտելով նմանատիպ պահանջներ՝ ամբողջովին մոռացության մատնելով հայերին՝ իր ամբողջ ուշադրությունը ուղղել էր դեպի մահմեդականության կրոնափոխությանը և դրա դի-

⁶ Lawrence E. Gelfand, The Inquiry: American Preparations For Peace, 1917-1919, London, 1963, p. 248.

⁷ Ray Standard Baker, Woodrow Wilson and World Settlement, v. I, New York, 1922, p. 5.

⁸ Harry N. Howard, The King-Crane Commission, Beirut, 1963, p. 7-8.

⁹ Joseph L. Grabill, Protestant Diplomacy and the Near East: Missionary Influence on American Policy 1810-1927, Minneapolis, 1971, p. 174.

մաց առաջարկում էր միավորված Թուրքիայի սահմաններն ընդլայնել՝ ընդգրկելով նրա կազմի մեջ ողջ Կովկասը:¹⁰

Այս կարծիքներն ամբողջովին կիսում էր Կ. Պոլսում ամերիկյան բարձրաստիճան պաշտոնյա, ԱՄՆ-ի Արևելյան Միջերկրականի ծովային ուժերի հրամանատար ադմիրալ Մարկ Լամբերթ Բրիսթոլը, որն ամենակատաղի ընդդիմադիրն էր հայամետ բոլոր գործողությունների և ծրագրերի: Բրիսթոլի ազդեցությունը շատ մեծ էր ոչ միայն Թուրքիայի հետ անմիջական առնչություն ունեցող պաշտոնյաների վրա, այլև վարչակազմում հեղինակություն ունեցող պետական գործիչների վրա, ինչպիսիք էին սենատի արտաքին հարաբերությունների կոմիտեի նախագահ սենատոր Հենրի Լոդջը, պետքարտուղար Ռոբերտ Լանսինգը, սենատոր Վ. Հարդինգը, պետդեսպարտամենտի անդամ Ֆրենկ Փոլը, խաղաղ պատվիրակության անդամներ գեներալ Թ. Հ. Բլիսսն ու ազդեցիկ դիվանագետ Հենրի Վայթը և ուրիշները:

Այսպիսով, ոչ մեծաքանակ հայամետ ուժերի դիրքերը ԱՄՆ-ում ամուր չէին: Շնորհիվ հայկական մանդատի կողմնակից լոբբիստական խմբերի կատարած ակտիվ աշխատանքների՝ չարժ էր նկատվում հանրային կարծիքի մեջ և որոշ չափով աճեց հասարակական կարեկցանքը հայերի նկատմամբ: Այնուամենայնիվ դա առանձնակի դեր չէր խստում, քանի որ ամերիկյան կառավարությունը մտադրություն չուներ որևէ մանդատ ստանձնել նշված տարածաշրջանում:

Այդուհանդերձ, ընտրության խնդրի դեպքում՝ ընտրել ավելի ընդարձակ տարածք՝ առաջավոր Ասիայի, քե՞ միայն Հայաստանի մանդատը, վերջինն ընտրությանը չէր դիմանում: ԱՄՆ-ի քաղաքականության ոլորտում Հայաստանը դիտվում էր որպես Մերձավոր Արևելքի բաղկացուցիչ մաս:

Վերծինն Սվազլան

ՀԱՅՈՑ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱԿԱՆԱՏԵՄՆԵՐԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՈՐՊԵՍ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՊԱՏՄԱԻՐԱՎԱԿԱՆ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ

1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո Ման-Ստեֆանոյի հաշտության պայմանագրի 16-րդ հոդվածով նախատեսվում էր Օսմանյան կայսրությունում քիչ քե շատ ընդունելի երաշխիքներ Հայկական Բարենորոգումների իրականացման համար: Բեռլինում հրավիրված Միջազգային վեհաժողովում (հունիս 13 - հուլիս 13, 1878 թ.) այն վերանայվեց և փոխարինվեց 61-րդ հոդվածով՝ առանց դրա իրագործման համար հայերին իրական երաշխիքներ շնորհելու:

Բեռլինի վեհաժողովի որոշման արդյունքում, Հայկական Հարցը Օսմանյան կայսրության ներքին հարց լինելուց փոխակերպվեց միջազգային հարցի: Օսմանյան կայսրությունը և նրա մեծ ու փոքր կառավարողներն ատելությամբ լցվեցին հայերի և Հայկական Հարցի նկատմամբ: Արևմտահայերի վիճակը գնալով ավելի ու ավելի ծանրացավ «ղաժան սուլթան» Աբդուլ Համիդ 2-րդի օրոք, որը 1894-1896 թթ. կազմակերպեց արևմտահայերի զանգվածային կոտորածները, այնուհետև՝ 1909 թ. Կիլիկիայի կոտորածը, և ի վերջո 1915 թ. սկսված Հայոց հեոկաճությունը, ընդհուպ մինչև 1922 թ. Ջմյուռնիայի աղետն ու քրիստոնյաների «մաքրումը» Թուրքիայից:

Այդ բոլոր պատմական իրադարձությունների մասին տարբեր լեզուներով լույս են տեսել բազմաթիվ ուսումնասիրություններ, փաստաթղթերի ժողովածուներ, քաղաքագետների և հասարակական գործիչների ասույթներ, գեղարվեստական տարբեր ժանրերի ստեղծագործություններ, սակայն իրատարակված այդ հսկայական գրականության մեջ բացակայել է ժողովրդի ձայնը՝ պատմական հիշյալ իրադարձություններից անմիջական տպավորություններ ստացած ակա-

¹⁰ Ibid, p. 190.

նատես-վկա վերապրողների պատմած հուշերն ու հաղորդած ժողովրդական երգերը, որոնք ևս պատմաճանաչողական, փաստավարական և սկզբնաղբյուրային կարևոր արժեք են ներկայացնում: Քանի որ հայ ժողովուրդն ի՛նքն է կրել այդ բոլոր անասելի տառապանքները, հետևաբար, ժողովուրդն ի՛նքն է այդ զանգվածային քաղաքական ոճրագործության օբյեկտը: Եվ ինչպես ամեն մի հանցագործություն բացահայտելիս որոշիչ են վկաների ցուցմունքները, նույնպես և այս պարագայում պետք է հենվել նաև ականատես վերապրողների վկայությունների վրա, որոնցից յուրաքանչյուրն իրավաբանական տեսակետից ապացուցողական նշանակություն ունի Հայկական հարցի արդարացի լուծման և Հայոց ցեղասպանության ճանաչման գործում:

նագրել, տեսագրել, վերծանել և ուսումնասիրել նրանց պատմած
սահմոկեցուցիչ հուշերը, տպավորիչ զրույցներն ու պատմական տա-
րաբնույթ երգերը (700 միավոր), որոնց բնօրինակները պահվում են ՀՀ
ԳԽՄՍ-ում: Հայաստանի ԳԽՄՍ-ի ղեկավարի պաշտոնի վարիչի պաշտոնը:

իրենց մտորումների մեջ խորասույգ: Այդ խորհրդավոր լուռքունը և ունեցել է իր պատճառը, քանի որ տասնամյակներ շարունակ խորհրդային Հայրենիքում տիրող քաղաքական արգելքները բոլր չեն տվել իրենց անցյալի մասին ազատ ու անկաշկանդ պատմել կամ վիպել: Հետևաբար, այդ կարգի նյութերը մեծ դժվարությամբ ենք հայտնաբերել ու գրի առել:

Ավելի քան 50 տարիների ընթացքում իմ հետևողական պրպատումներով, ինչպես Հայաստանի տարբեր շրջաններում, նույնպես և Սի-րիա, Լիբանան, Եգիպտոս, Հունաստան, Ֆրանսիա, ԱՄՆ և Թուրքիա կատարած իմ անձնական կամ գլխավորությամբ կարճատև ուղևորությունների ընթացքում մշտապես որոնել, հայտնաբերել եմ Հայոց ցեղասպանությունից վերապրող ականատեսների ավագ, միջին և կրտսեր սերունդների ներկայացուցիչներին, մոտիկից ծանոթացել նրանց հետ, թափանցել նրանց հոգու խորխորատները:

Տեղի տալով իմ թախանձագին հորդորներին՝ նրանք, պոռթկացող հուզումով կրկին վերապրելով իրենց տխուր անցյալը, արցունքախառն հեկեկոցներով սկսել են պատմել իրենց հիշողության մեջ անթեղած սրտամորմոք հուշերը, թե ինչպես երիտթուրքական ոստիկանները բռնի տեղահանել են իրենց պապենական շեն բնօրրանից և իրենց աչքերի առաջ հռչակել իրենց ծնողներին ու հարազատներին, պատվազրկել իրենց մայրերին ու բույրերին, քարերով ճխլել նորածին մանուկներին....:

Ականատես-վկաների պատմած հուշերը ընդգրկում են տարբեր քեմաներ: Դ-րանք արտացոլում են հայրենի բնաշխարհի գեղեցկու-թյունը, հայերի նահապետական առօրյա կենցաղն ու սովորույթները, նրանց ապրած ժամանակաշրջանը՝ հասարակական-քաղաքական կյանքի պայմանները, նշանակալից պատմական իրադարձություննե-րը, երիտթուրքական կառավարության պարագլուխների (Թալեթի, Էնվեր, Ջեմալ, Նազիմ, Բեհաեդդին Շաքիր) գործադրած դաժանու-թյունները (հարկահավաք, զորահավաք, զինահավաք, ողջակեզ,

բնագաղթ, ջարդ, կոտորած), նրանց կազմակերպած բռնի տեղահա-
նությունները դեպի ամայի անապատներ (Դեյր Էլ Ջոր, Ռաս ու Այն,
Ռաքքա, Հոմս-Համա, Մեսքենե, Սուրուն), հայերի կրած անասելի տա-
ռապանքները (քայլք ու ժառապառվելու աստիճան, ծարավ, քաղց, հա-
մաճարակ, մահվան սարսափ), ինչպես նաև արևմտահայ տարբեր
հատվածների մղած արդար ու ազնիվ ոգորումներն ընդդեմ բռնության՝
պաշտպանելու համար իրենց ապրելու տարրական իրավունքը
(1915թ. Վանի հերոսամարտ, Շատախի, Շապին-Գարահիսարի, Սա-
սունի գոյամարտեր, Մուսա լեռան, Ուրֆայի, ավելի ուշ՝ 1920-1921 թթ.
Այնթապի, Հաճընի հերոսամարտեր), այդ ինքնապաշտպանական
մարտերի ազգային հերոսներին (Հապինգարահիսարցի Անդրանիկ
Օզանյան, վանեցի Արմենակ Եկարյան, Մեծն Մուրադ [Համբարձում
Բոյաջյան], մուսալեռցի Եսայի Յաղուբյան, ուրֆացի Սկրտիչ Յոթնեղ-
Բալայան, այնթապցի Ադուր Լևոնյան, գեյթունցի Արամ Հոլաքյան, ազ-
գային վրիժառու Սողոմոն Թեփլիբյան) և բազմաթիվ այլ հայտնի ու
անհայտ հայորդիներին, որոնք ժողովրդական զանգվածների հետ
միաձուլված պայքարել են, մահատակվել, նաև դիմակայել ու վերապ-
րել:

Սույն ուսումնասիրության մեջ պատմական ստույգ փաստերը համադրված, մանրամասնված ու լրացված են ականատես վերապրողների հաղորդած վավերական վկայություններով՝ ներկայացնելով Հայոց ցեղասպանության ընդհանուր պատմական ընթացքը:

Ականատես-վկաների պատմած հուշերը հնարավոր է, որ
տվել գլխավորապես հետազոտության ենթարկել մահ այդ կարգի գյուղերի
տիպաբանական առանձնահատկությունները:

Ականատես վերապրողներից յուրաքանչյուրն իր համայնությանը պատմել է իրեն հարազատ հայերեն խոսվածքով, հաճախ՝ բարբառով, կամ օտարախառն հայերենով, նաև՝ քուրքերեն, բրդերեն, արաբերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն:

Կայքը (Site)], և ավելացվում. «...Ես գտա, որ վիրտուալ իրականության մեջ «ցեղասպանության կայքերը» հայերի մեռածներին [են]: ...Մենք պետք է կազմակերպված լինենք: Թուրքիան կազմակերպված չէ: ...Այ- պետք է կազմակերպված լինենք: Թուրքիան կազմակերպված չէ: ...Այ- նուամենայնիվ, մեր մշակույթում շատ դժվար է վեր հանել այդ պատ- մությունները [վերապրողների կյանքի պատմությունները]: ...Նրանք [հայերը] առասպելի կարիք ունեն իրենց մշակույթն ու անցյալը միմ- յանցից անբաժան պահելու: ...Մենք [թուրքերս] նման կապի կարիք չունենք: Մենք ուզում ենք մոռանալ անցյալը և առաջ նայել: Մեր ըն- տանիքները խառնվել են: [Անցյալում] ինչ որ գրվել էր՝ տարբեր այբու- թենով էր: Մենք չենք կարող դրանք [վերապրողների կյանքի պատ- մությունները] ընթերցել: Ես չեմ կարող կարդալ իմ մեծ հոր գրառումնե- ռը: Հին [օսմանյան] թուրքերենի գիտակ մարդն է դրանք կար- դում: ...Արխիվները չեն ազդում մարդկանց վրա: ...Մարդիկ չեն ազդ- վում իրենց նմանների, որոնց ծնողները ոչնչացվել են կամ՝ ցրվել, կյանքի պատմություններից: Նրանք ազդվում են, երբ այն [պատմու- թյունը] լսում են *սկզբնաղբյուրից*: ...Հայերը Համացանցում մույնիսկ թուրքերեն և անգլերեն լեզուներով «ցեղասպանության երգերի» բա- ժիններ ունեն»:¹

բունակելու, լրացնելու և ամբողջացնելու՝ միտվելով անձնականից ու առարկայականից դեպի համընդհանուրն ու համագգայինը: Այդ համագամանքն է նկատի ունեցել վերապրող Տիգրան Օհանյանը (ծնվ. 1902 թ., Կամախ), երբ իր պատմած հուշն ամփոփել է հետևյալ խոսքերով. «...Իմ անցյալը իմ անցյալը չէ միայն, այլ նաև իմ ժողովրդի անցյալն է»:⁴ Հետևաբար, ականատեսների հուշերն իրենց ներքին բովանդակությամբ բնութագրում են ոչ միայն տվյալ անհատին ու նրա միջավայրը, այլև ողջ հավաքականությանը՝ դառնալով հայ ժողովրդի հավաքական պատմական հիշողությունը:

Սակայն ժողովրդի պատմական հիշողությունը նաև հարատևելու կարողություն ունի: Թեպետ պատմական այդ իրադարձություններից շուրջ 93 տարի է անցել, և հրաշքով փրկված ականատես-վկաներից շատ-շատերն արդեն չկան, սակայն ավագ սերնդի ներկայացուցիչների պատմածներն ընտանիքներում այնքան են լսվել, այնքան են կրկնվել, որ դարձել են նաև հետագա սերունդների ժառանգությունը և, բերնից բերան անցնելով, շարունակում են հարատևել նաև հետագա սերունդների հիշողության մեջ՝ արդեն որպես պատմական գրույցներ: Պատմական այդ գրույցները մեծ մասամբ գրի են առել հետագա սերունդներից, որպես վկայություն այն իրողության, որ ժողովրդի պատմական հիշողությունը բնավ չի մեռնում, այլ շարունակում է գոյատևել նաև հետագա սերունդների հիշողության մեջ:

Ինձ հաջողվել է գրի առնել նաև Հայոց ցեղասպանության ակադատես վերապրողների հաղորդած պատմական բնույթի երգերն ու վիպերգերը: Այդ երգերի խոսքերը գեղարվեստորեն վերարտադրում են տվյալ ժամանակաշրջանի հասարակական կյանքի բազմազան երևույթները՝ երիտթուրք կառավարության կազմակերպած գորահավաքն ու զինահավաքը, տեղահանությունն ու կոտորածները և այլ փաստացի, հուզիչ ու տպավորիչ դրվագներ:

⁴ Նույն տեղում, Վկ. 97, էջ 207:

Պատմական այդ երգերի հորինողները գերազանցապես եղել են հայ կանայք: Ազգային աղետի հոգեբանական ազդեցությունը յուրովի է ընկալվել յուրաքանչյուր կնոջ կամ աղջկա կողմից: Այդ սահմոկեցուցիչ տպավորություններն այնքան զորեղ ու խորն են եղել, որ հաճախ նաև բանաստեղծական ձև են ստացել, ինչպես մշեցի վերապրող Շոդեր Տոնոյանի (ծնվ. 1901 թ.) հյուսած ողբը, որը մեզ է հաղորդել արցունքներով և հառաչանքներով.

Անտեր բողինք Մշո անուշ դաշտ, դուրան,
Սուրբ օթևան, տուն ու տանիք ու վաքան,
Մատուռ ու վանք, գիրք ու կանոն, Ավետրան,
Մնաց անտեր, մնաց՝ ընկալ շան բերան:⁵

Ի բնե հուզական և զգացմունքային կանայք անմիջականորեն իրենց վտիտ ուսերին են կրել հայ ժողովրդի տեղահանության, արտրի և կոտորածների ամբողջ տառապանքների ծանրությունը: Ուստի և կոտորածների ամբողջ տառապանքների ծանրությունը: Քանի որ աչքերով տեսածներն ու իրենց հոգու խորքում զգացածները: Քանի որ հայ մայրերն են արցունքներով ճանապարհել իրենց ամուսիններին ու որդիներին՝ թուրքական բանակում ծառայելու: Սակայն այդ զինվորներից գենը չեն տվել, նրանց ուղարկել են «Ամելե թաբուր» (Աշխա-նեքային գումարտակ) ծանր աշխատանքներ կատարելու: Նրանք ուժասպառ անշնչացել են և կամ սպանվել ու լցվել իրենց իսկ փորած ուժասպառ անշնչացել են և կամ սպանվել ու լցվել իրենց իսկ փորած փոսերի մեջ («Ձորահավաքի, զինահավաքի և բանտարկյալի երգեր»): Այնուհետև հայ կանանց ստիպել են բողնել իրենց տունն ու այգին, ունեցվածքը և իրենց երեխաների, անկարող ու ծեր ծնողների հետ բռնել արտրի ճամփան: Նրանք հոգնությունից արյունոտված ոտքերով, կիզիչ արևի տակ, սոված ու ծարավ, թուրք ոստիկանների մտրակների հարվածների ներքո, քայլել են դեպի Դեյր էլ Ջորի, Ռաս ուլ Այնի, Ռաքքայի, Մեսքենեի, Սույուճի և այլ անապատները: Ինչպես ակադատեսների պատմած հուշերում, նույնպես և նրանց հաղորդած երգե-

⁵ Նույն տեղում, Վկ. 557, էջ 453:

թում հիշատակված են նրանց անցած ճանապարհները, թուրք ոստի-
 կանների, քուրդ հրոսակների, չեչեն ու չերքեզ ջարդարարների ավա-
 րառություններն ու թալանը, հայ աղջիկների ու կանանց առևանգումն
 ու սպանությունը, նրանց ցցերի վրա մատեցնելը, կանանց փոքերը ճեղ-
 քելն ու ոսկի փնտրելը, ոմանց խաչելն ու տանջամահ անելը, հղի կա-
 նանց ողջ-ողջ որովայնը սվիններով բացելն ու պտուղը դուրս բերելը և
 այլն: Ահա թե ինչու հայ անմեղ հուսահատ աղջիկները թուրքի ձեռք
 չանցնելու, թուրքի կին չդառնալու, թուրք երեխաներ չծնելու համար,
 իրար ձեռքից բռնած Շփրատ գետն են նետվել («Տեղահանության և
 կոտորածի երգեր»): Հատուկ բաժին է հատկացված առևանգված երե-
 խաների մայրերի տառապանքներին և անհայր ու անմայր մնացած
 որբերի ու որբանոցների մասին տխուր երգերին («Որդեկորույս մայրե-
 րի, որբի և որբանոցի երգեր»): Ներկայացված են նաև հայերի արդար
 բողոքի և ըմբոստության, իրենց ապրելու մարդկային տարրական
 իրավունքները պաշտպանելու, բռնությունները չհանդուրժելու, պաշ-
 քարի և մաքառումի խրոխտ երգեր, որոնք հորինվել են տղամարդկանց
 կողմից («Հայրենասիրության և հերոսամարտերի երգեր»), և, ի վերջո,
 բռնազավթված Հայրենիքի և այն կրկին վերագտնելու հավատավոր
 երգեր («Հայրենաբաղձության և պահանջատիրության երգեր»): Այս
 տարաբնույթ երգերը, ըստ հնարավորին, ներկայացված են իրենց մե-
 ղեղիների նոտագրություններով:

Այդ պատմական երգերն իրենց թեմատիկ ինքնատիպությամբ և գաղափարական բովանդակությամբ ոչ միայն նորույթ են հայ բանագիտության և ցեղասպանագիտության բնագավառում, այլև դրանց շնորհիվ նորովի է ընկալվում պատմական տվյալ ժամանակաշրջանը՝ Հայոց ցեղասպանության իրագործման հանգամանքներն ու մանրամասները:

Հորինվելով հայ ժողովուրդին վիճակված պատմական յուրահատուկ իրադարձությունների անմիջական տպավորությունների ներքո,

այդ կարգի ժողովրդական երգերը և վիպերգերը ևս հազեցած են պատմականությամբ և ունեն հավաստի վավերագրերի արժեք:

Պատմական այդ երգերը հորինվել են տարբեր սեռի ու տարիքի օժտված անհայտ անհատների կողմից: Դրանք իրենց ժամանակին օժտված են լայն տարածում, և քանի որ ժողովրդի տառապանքը կրել է ունեցել են լայն տարածում, և քանի որ ժողովրդի տառապանքը կրել է զանգվածային բնույթ, հետևաբար ժողովրդական երգերը ևս ունեցել են զանգվածային տարածում, անցել են բերնից բերան՝ ծնունդ տալով նորանոր, բազմազան տարբերակներ: Այնպես որ, նույնանման երգեր նորանոր, բազմազան տարբերակներ: Այնպես որ, նույնանման երգեր միաժամանակ հորինվել են զանազան տարբերակներով ու փոխակերպումներով, *հանգամանք, որը վկայում է պատմական այդ երգերի ժողովրդական բնույթը:*

ժողովրդական այդ երգերի բազմազան տարբերակները, պատմական ստուգությամբ հանդերձ, բնութագրվում են սեղմ պատկերավորությամբ և հայ միջնադարյան լալյաց երգերին բնորոշ նուրբ մեղեքությամբ։ Այդ երգերի յուրաքանչյուր տողն ու բառակապակցությունը մի ավարտուն պատկեր է, զանգվածային ողբերգության մի սահմնկեցուցիչ տեսարան, իսկ լալահառաչ կամ խրոխտ ու առնական կրկներգերը համալրում և ամբողջացնում են հուզա-հոգեբանական բանաստեղծության, պատկերավոր միտքը, մինչդեռ զավթված Երկրի և պահանջատիրության երգերը տպավորիչ են, խրոխտ և լի հավատով։

Պատմական բնույթի երգերը հորինվել են ոչ միայն հայ-թուրքերեն, բանի որ պատմաքաղաքական տվյալ հանգամանքներում օսմանյան թուրքիայի որոշ գավառներում հայերեն խոսելն արգելված է եղել:

Զբաղատելով երկարատև համատեղ կենցառյան պայմաններում
երկու ժողովուրդների հոգևոր մշակույթների ազդեցություններն ու փո-
խազդեցությունները, հարկ է նշել, որ վկայություններ կան, թե «հայ
քառ արտասահողներու լեզուները կտրած էին, հետևաբար, Կիլիկիա-
յի մի շարք քաղաքներու (Սիս, Ադանա, Տարսուն, Անթեպ) և անոնց

շրջակայքը ապրող հայերը կորուցել էին իրենց մայրենին»:⁶ Եվ կամ «թուրքերուն հարստահարութիւնն ու հալածանքն այնքան խիստ եղաւ, որ հայախօս Անթէպ եղաւ թուրքախօս, Փոքր Ասիոյ ուրիշ գլխաւոր քաղաքներու պէս: Եւ վերջին կտրուկ հարուածը հայախօսութեանը ենդէրիներն էին, որ տուին՝ ծայրատելով հայերէն խօսողներուն լեզուները»:⁷

19-րդ դարավերջի և 20-րդ դարասկզբի ազգագրագետ-բանահավաք Սարգիս Հայկունին, նկարագրելով իր ժամանակի արևմտահայերի քաղաքական, տնտեսական և հոգևոր իրավիճակը, գրել է. «...Հայոց լեզուն թուրք մողաների կողմից արգիլուած էր, և, հայերէն եոթ բառը մի հայիոյնիսն նկատելով, սահմանուած էր տուգանք՝ հինգ ոչխարի քանակով»:⁸

Մեր գրառած ժողովրդական հուշերում ևս բազմաթիվ վկայություններ կան այն մասին, որ Զյոթախիայի, Բուրսայի, Ադանայի, Կեսարիայի, Էսքիշեհիքի և այլ վայրերի հայերը հիմնականում թուրքախոս էին: Ադանացի վերապրող Միքայել Քեշիշյանի (ծնվ. 1904 թ.) վկայությամբ՝ «արդեն արգելված էր հայերեն խոսիլը և սորվիլը. ոչ միայն լեզուն կկտրեին, նաև թներուն տակ խաշած տաք հավկիթ կդնեին, որ խոստովանվի, թե հայերեն կտրվեցնե ուրիշներուն: Եթե կխոստովանվեր՝ կտանեին, կկախեին կամ՝ կսպանեին»:⁹

Այդ մասին է վկայում նաև մեր գրառած հայ ժողովրդական երգի պատառիկը, որը մեզ է հաղորդել կոնիացի Սաթենիկ Գույումջյանը (ծնվ. 1902 թ.).

Դպրոցը մտան, վարժուհուն բռնեցին,
Վա՛յ, աման,
Բերանը բացեցին՝ լեզուն կտրեցին,
Ա՛խ, աման:¹⁰

Վարժուհին այդ պատժին էր արժանացել, որովհետև հանդգնել էր հայ մանուկներին հայերեն սովորեցնել: Իսկ տեղահանության ու արտրի ճամփաներին այդ խստություններն ավելի են սաստկացել: Հետևաբար, արևմտահայերն իրենց վիշտն ու տառապանքն ստիպված արտահայտել են նաև թուրքերեն:

Նկատի ունենալով լեզվական ծուլման նախնական մակարդակը ներկայացնող այդ տխուր երևույթի հասարակական-քաղաքական, հանգամանքները, զանազան բարբառներով գրառված նյութերի հետ, հանգամանքները, զանազան բարբառներով գրառված նյութերի հետ, մեր ուշադրությունից չեն վրիպել նաև *թուրքալեզու, սակայն բացառապես հայկական ծագմամբ ժողովրդական պատմական երգերն ու վիպերգերը*: Վերջիններս թեպետ հորինվել են տարբեր գավառների հայերի կողմից և այն էլ ոչ կատարյալ թուրքերենի խմացությամբ (հաճախ հիշատակվում են հայերեն բառեր ու արտահայտություններ, հայկական անձնանուններ ու տեղանուններ, նկատվում են քերականական և հնչյունային անճշտություններ), սակայն իրենց գաղափարական բովանդակությամբ ունեն պատմաճանաչողական կարևոր արժեք:

Ջաղդի և կոտորածների մասին պատմող երգերը հյուսվել են դեր-գոյրյան արքայի ճամփաներին: Եվ քանի որ հայերեն խոսելն արգելված է եղել, հայերն իրենց վիշտն ու տառապանքը արտահայտել են թշնամու լեզվով՝ թուրքերեն.

Sabahtan kalkdım, güneş parlıyor,
Osmanlı askeri silah yağıyor,
Ermeniye baktım – yaman ağlıyor,
Dininin uğruna ölen Ermeni!

Առավոտյան վեր կացա՝ արևն էր փայլում,
Օսմանցի ասկարը իր գեներն էր յոտում,
Հայերին նայեցի՝ սաստի՛կ էին լաց փնում,
Հավատի համար մեռնող հայեր:¹¹

Եվ կամ՝
Der Zor dediklari büyük kasaba,
Kesilen Ermeni gelmez hesaba,
Osmanlı efradı dönmüş kasaba,
Dininin uğruna ölen Ermeni!

Դեր Չոր կոչվածն էր մի մեծ տեղավայր,
Մորթված հայերին էլ հաշիվ չկար,
Օսմանցի պետերը մսագործ դարձան,
Հավատի համար մեռնող հայեր:¹²

Հայերը մեռնում էին «հավատի համար», որովհետև չէին ուզում ուրանալ իրենց քրիստոնեական հավատն ու ազգային ինքնությունը:

⁶ Գալուստեան Գրիգոր, Սարաշ կամ Գերմանիկ եւ հերոս Ջէյրուն, Նիւ Եորք, 1934, էջ 698:

⁷ Սարաֆեան Գեորգ, Պատմութիւն Անթէպի Դայոց, Կ. Ա, Լոս Անճելէս, 1953, էջ 5:

⁸ Հայկունի Սարգիս, Կորած ու մոռացուած հայեր. Տրապիզոնի հայ-մահմէտական գիւղերն ու նրանց աւանդութիւնները, «Արարատ», Վաղարշապատ, 1895, էջ 297:

⁹ Սվազյան Վ., նշվ. աշխ., վկ. 182, էջ 318:

¹⁰ Նույն տեղում, վկ. 352, 415:

¹¹ Սվազյան Վ., նշվ. աշխ., վկ. 394, էջ 422:

¹² Նույն տեղում, վկ. 373, էջ 419:

ցեղասպանությունը և դրան հաջորդած պատմական իրադարձությունները ժողովրդական պարզ լեզվով լուսաբանող վկայություններ, հավաստի, առարկայական և փաստագրական վավերագրեր, որոնք ոչ միայն անցյալի վկայությունն են, այլև՝ ապագայի նախագգուշացում:

Ցեղասպանությունը քաղաքական զանգվածային ոճիր է, և այն չպետք է անպատիժ մնա, այլ՝ պետք է իրավաբանորեն բացահայտվի նաև ականատեսների վկայությունների հիման վրա: Իսկ ամենամեծ վկան ինքը՝ Ժողովուրդն է, որը, ցավագնորեն վերապրելով, պատմել ու դեռ շարունակում է պատմել՝ վկայելով իր ողբերգական անցյալը: Անցյալ, որը հայ ժողովրդի անցյալն է, նրա պատմությունը, նրա պատմական հավաքական հիշողությունը, որը պետք է ներկայացվի աշխարհին ու մարդկության արդար դատին:

Հայ ժողովուրդը, որն ավելի քան 1,5 միլիոն անմեղ զոհ է տվել կոռցրել է իր բնօրրանի 9/10 մասը, այսօր ավելի վճռական է հանդես գալիս որպես պահանջատեր՝ ակնկալելով արժանի պատիժ և արդարացի նյութական ու տարածքային հատուցում, մանավանդ որ Սևրի պայմանագրով վավերացված պատմաքաղաքական փաստաթղթերը կայող են իրավական անժխտելի հիմք հանդիսանալ Հայկական Հարցի արդարացի լուծման գործում:

ԼԻԼԻԹ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑՆ ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱՍԱՐՏԻ ՆԱԽՕՐՅԱԿԻՆ ԵՎ ՄԵԾ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Երիտթուրքերի խոստումների հետ հայ հասարակական-քաղաքական ուժերի կապած հույսերն ի դերս ելան, երբ ակնհայտ դարձավ, որ ազգային հարցում նրանց ռազմավարությունը սկզբունքորեն չէր տարբերվում սուլթան Աբդուլ Համիդ Բ-ի հակահայկական ազգային քաղաքականությունից: Երիտթուրքերի նպատակն Օսմանյան կայսրության բախմուքային ամբողջականության և անձեռնմխելիության ապահովումն էր՝ նրանում ընդգրկված էթնիկ հանրություններն «օսմանյան ազգի» մեջ տարրալուծելու, ձուլելու, ինքնավարության ու ազգային անկախության համար հպատակ ժողովուրդների ազատագրական պայքարն «օսմանյան հայրենիքի» «համընդհանուր բարենորոգմամբ» ճնշելու միջոցով:

Բալկանյան առաջին պատերազմի ընթացքում կայսրության քրիստոնյա հպատակների նկատմամբ բուրբական իշխանությունների, մահմեդական բնակչության և զինվորականության կամայականությունը աստկացավ, նոր թափով բորբոքվեցին վրեժի ու ատելության տրամադրությունները: Պարտված բուրբական զորամասերը բալկանյան ռազմաճակատից վերադառնում էին՝ իրենց հետ բերելով Ռումելիայի 1,5 մլն փախստական մուհաջիրների, որոնց կառավարությունը տեղավորում էր Արևմտյան Հայաստանում: Փախստականների ապահովումը տներով, հողով, սննդով կատարվում էր ի հաշիվ հայերի տասնհոգիական բռնությունների, որոնց մեծ մասը կազմում էին բուրբանապատկված բռնությունների, որոնց մեծ մասը կազմում էին բուրբական իշխանությունների կողմից խրախուսվող հողագրկումները¹: Ակնհայտ է, որ բալկանյան տիրույթների կորստի վտանգի առջև

¹ Տե՛ս ՀԱԱ /Հայաստանի ազգային արխիվ/, ֆ. 57, ց. 5, գ. 15, ք. 24: Նաև՝ Сборник дипломатических документов. Реформы в Армении, Пгд, 1915, փաստ. № 1, էջ 3, № 7, էջ 11, № 12, էջ 33:
- 87 -

Թուրքիայի դեմ բալկանյան պետությունների պատերազմը և դրա արդյունքների նկատմամբ դիվանագիտական աշխարհի ցուցաբերած հետաքրքրությունը նախադրյալներ էին ստեղծում Օսմանյան կայսրության հայերի դրության բարելավման հարցը բարձրացնելու համար: Ընդ որում, հայ ժողովրդի ու նրա ազգային կուսակցությունների տեսակետներում գերակշռում էր «Արևելքի քրիստոնյա ժողովուրդների վաղնջական պաշտպանին»՝ Ռուսաստանին ապավինելու մտայնությունը³: Ռա բացատրվում էր նրանով, որ Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության մեջ դեռևս Պյոտր Ա-ի ժամանակներից ուրվագծված Նովկասյան ուղղությունը XX դարի սկզբին առավել բան հրատապ էր այդ պետության մերձավորարևելյան շահերի տեսանկյունից: Հարցն այն է, որ Մերձավոր Արևելքում Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության գլխավոր խնդիրը Միջերկրական ծով դուրս գալն էր: Ռուսական պետության համար այդ խնդիրը տնտեսական ու ռազմաքաղաքական առաջնակարգ կարևորություն ուներ: Նախ, տիրելով սևծովյան նեղուցներին, Ռուսաստանը ծովային էժան ճանապարհով ազատորեն կկապվեր համաշխարհային շուկային, կամրապնդեր իր հարավային շրջանների անվտանգությունը, իսկ Միջերկրական ծով դուրս գալը կնպաստեր ռուսական ռազմածովային նավատորմի հզորացմանը, երկրի ռազմաքաղաքական կշռի բարձրացմանը միջազգային

² Տե՛ս Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում: Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու Մ. Գ. Ներսիսյանի խմբագրությամբ և նախաբանով, Երևան, 1991, փաստ. № 112, էջ 290, № 129-130, էջ 324-325:

յին ասպարեզում, ռուսական ազդեցության ամրապնդմանը բախկան-
յան երկրներում⁴:

[illegible]

Նիալի դիրքերին:

Հայկական վիլայեթներում բարենորոգումների անցկացումը պետք է թուլացներ Թուրքիայի իշխանությունը, նախադրյալներ ստեղծեր Արևմտյան Հայաստանի գրավման, ապա նաև «Արևելքում ցարի առաքելության իրականացման», այսինքն՝ «անդրեփրատյան կազակության ստեղծման» համար⁶: Այդպիսով, Ռուսաստանը ենթադրում էր

⁴ St'u Готлиб В. В. Тайная дипломатия во время Первой мировой войны, М., 1966, т. 2, кн. 1; История дипломатии, т. 2, Москва, 1963, т. 761:

Москва, 1960, т. 90: 6шл. История д...
5 2шл. 57 5 26 п. 7 п. 53, р. 47:

5 ՌԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 26, ք. 7, գ. 53, ք. 47:
6 Այս մասին տե՛ս Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում, փաստ
№ 113, էջ 293-294: Հայ ժողովրդի պատմություն, ՀՍՄՀ ԳԱ հրատ, հ. VI, Երևան,
- 89 -

նաև վերջ տալ Անդրկովկասի հայության «անջատողական» ձգտումներին, թեև Արևմտյան Հայաստանի գրավումը և դրանով իսկ հայ ժողովրդի արևելյան ու արևմտյան հատվածների վերամիավորումը ռուս գործիչներին թվում էր վտանգավոր Կովկասում Ռուսաստանի սահմանին Մեծ Հայաստանի ստեղծման տեսանկյունից:

- 91 -

Եվրոպական դեսպանների խորհրդակցությունը, որևէ համաձայնության չգալով, դադարեցրեց աշխատանքը:

Հայկական հարցի դիվանագիտական քննարկման փակուղի մտնելը վկայում էր այն մասին, որ Առաջին աշխարհամարտի նախօրեին մեծ տերությունների միջև հակասությունները սրվել էին նաև Մերձավոր Արևելքում: Այս տարածաշրջանում միջպետական պայքարի առանցքը Կ. Պոլսի և սևծովյան նեղուցների նկատմամբ Պետերբուրգի հավակնությունն էր, որը Ռուսաստանի դեմ էր միավորել նրա մրցակից տերություններին: Հարցն այն է, որ այդ ստրատեգիական նշանակության տարածքները Ռուսաստանին կարող էին անցնել միայն այն դեպքում, երբ Օսմանյան կայսրությունը շահեկանորեն մասնատվեր բոլոր մեծ տերությունների միջև: Հակառակ դեպքում նրանք չէին կարող բույլ տալ, որ որևէ պետություն Օսմանյան Թուրքիայում գերիշխող դիրք գրավեր և, դրանով իսկ, խախտեր քաղաքական հավասարակշռությունը Մերձավոր Արևելքում: Այս հանգամանքն ուղղակիորեն ազդում էր նաև Հայկական հարցի քննարկման ընթացքի վրա:

Ռուսական ծրագիրը նվազագույնի հասցնելը բխում էր նախևառաջ Գերմանիայի շահերից⁹: Զանի դեռ Գերմանիան ապահով չէր, որ թուրքական կայսրության բաժանման դեպքում մյուս տերությունները կհամաձայնեին իրեն ևս բաժին տալ օսմանյան «ժառանգությունից», գերմանական դիվանագետներն անհրաժեշտ էին համարում Օսմանյան կայսրության տարածքային ամբողջականությունը պահպանելը, Բ. Դռանը քաղաքական աջակցություն ցույց տալը, Թուրքիայի տնտեսության մեջ Գերմանիայի համար գերակշիռ

⁹ Այս առումով ուշագրավ է Կ. Պոլսում Գերմանիայի դեսպան Յ. Վանգենհայմի 1913 թ. հուլիսի 14-ին ռալիսկանցիներ ֆոն Բեթման-Յոլվեգին ուղարկած զեկուցումը: Նրանում Գերմանիայի դեսպանը ներկայացնում և վերլուծում է թուրք-գերմանական շահերի տեսանկյունից անընդունելի ռուսական նախագծի դրույթները: Տե՛ս Армянский вопрос и геноцид армян в Турции /1913-1919/, փաստ. R 14080, Ab. 14922:

դիրք ապահովելը՝ հենվելով Բաղդադի երկաթուղու ընձեռած հնարավորությունների և ստրատեգիական նշանակության վրա: Բայց, միաժամանակ, գերմանական կառավարությունը պատրաստվում էր մասնակցել Թուրքիայի բաժանմանը՝ նպատակ ունենալով Փոքր Ասիայում՝ Բաղդադի երկաթգծի երկայնքով ստեղծել հատուկ գերմանական «աշխատանքի շրջան»¹⁰:

Եռյակ միության մյուս անդամները՝ Ավստրո-Հունգարիան և Իտալիան, ի տարբերություն Գերմանիայի, անմիջական շահեր չունեին հայկական վիլայեթների բարենորոգումների խնդրում: Ահա թե ինչու դիվանագիտական քննարկումներին նրանց մասնակցության էությունը Գերմանիայի քաղաքականությանն աջակցելն էր¹¹:

Հայկական հարցի նկատմամբ յուրօրինակ էր Անգլիայի ու Ֆրանսիայի դիրքորոշումը, որը Ռուսաստանի համար ավելի վտանգավոր էր, քան Գերմանիայի ու նրա դաշնակիցների բացահայտ դիմադրությունը: Անգլիական կառավարությունը, երկյուղելով Մերձավոր Արևելքում թե՛ Գերմանիայի և թե՛ Ռուսաստանի քաղաքական ու ռազմական առաջ-գերմանիայի շահերի Ռուսաստանում իր շահերի խաղացման դեպքում Միջին Ասիայում և Հնդկաստանում իր շահերի անձեռնմխելիությանը սպառնացող վտանգից, հետևում էր երկդիմի քաղաքական տակտիկայի: Դրա էությունը Ռուսաստանը և Գերմանիան միմյանց հակադրելն էր՝ Մերձավոր Արևելքում անգլիական գաղութային շահերի տեսանկյունից վտանգավոր նրանց դիրքերի ուժեղացումը խոչընդոտելու և Թուրքիայի տարածքային անձեռնմխելիությունը պաշտպանելու նպատակով:

Ֆրանսիական դիվանագիտությունը շահագրգռված էր Գերմանիայի ներքափանցմամբ Օսմանյան կայսրություն այնքանով, որքանով դա շեղում էր Գերմանիայի կառավարող շրջանների ուշադրությունը Աֆրիկայում ֆրանսիական հետաքրքրությունների ոլորտը:

¹⁰ Մանդելշտամ Ա. Ն., Ռուսաստանի քաղաքականությունը Թուրքիայում Մեծ պատերազմից առաջ, մաս III: Տե՛ս «Վեմ», հանդես մշակույթի եւ պատմության, Փարիզ, 1935, ժԱ յուլիս-օգոստոս, էջ 71-72:

¹¹ Տե՛ս ՅԱԱ, ֆ. 1022, ց. 2, գ. 1162, թ. 9:

հանդիսացող Մարտկոյից, զսպում Ռուսաստանի տնտեսական և քաղաքական ներթափանցումն Օսմանյան կայսրություն: Մինչդեռ, երբ հարկ էր լինում զսպել Գերմանիայի դիրքերի ուժեղացումն Օսմանյան Թուրքիայում, ապա նրանք հենվում էին ռուսական հակակշռի վրա: Իրար հակադրելով Արևմտյան Հայաստանի բարեփոխման հարցում առավելագույնի հասնելու Ռուսաստանի ձգտումն ու Թուրքիայի ինքնիշխանությանը սպառնացող «ռուսական ոտնձգությունները» կանխելու Գերմանիայի դիրքորոշումը՝ անգլիական ու ֆրանսիական դիվանագետները փորձում էին հավասարակշռել Մերձավոր Արևելքում քաղաքական ուժերի ազդեցությունը և պահպանել իրենց դիրքերը: Փաստորեն, Հայկական հարցի շուրջ ծավալված դիվանագիտական պայքարում Ռուսաստանը իրականում գործում էր մենակ՝ առանց իր դաշնակիցների աջակցության:

Ստեղծված պայմաններում ռուսական կողմը ստիպված էր անջատ բանակցություններ սկսել Գերմանիայի հետ և գնալ փոխզիջման: 1913 թ. սեպտեմբերի 10-ին Կ.Պոլսում Ռուսաստանի ու Գերմանիայի դեսպաններ Մ. Գիրսի և Հ. Վանգենհայմի միջև ստորագրվեց համաձայնություն հայկական վիլայեթներում բարենորոգումների վերաբերյալ¹²: Համաձայնագիրը նախատեսում էր հայկական վիլայեթներից ոչ թե մեկ, այլ երկու նահանգի ստեղծում: Ռուսական կողմի այդ զիջման փոխարեն Գերմանիան համաձայնում էր, որ ընդհանուր վերատեսուչների պաշտոնում նշանակվեին տերությունների առաջադրած թեկնածուները և նահանգների խորհուրդներում մահմեդականներն ու քրիստոնյաներն ունենային հավասար թվով ներկայացուցիչներ: Անշուշտ, հայ ազգային շահերի տեսանկյունից ավելի շահեկան էր զիջել հայկական վիլայեթներից մեկ նահանգ ստեղծելու պայմանը, քան կորցնել ընդհանուր վերատեսուչների պաշտոնում եվրոպացիների նշանակման և նահանգային խորհուրդներում մահմեդականներին

հավասար թվով քրիստոնյա ներկայացուցիչներ ունենալու հնարավորությունը:¹³ Սակայն ռուսական շահերի տեսանկյունից ռուս-գերմանական համաձայնությունը դիվանագիտական հերքական փաստաթուղթ էր, որով եվրոպական կապանքների մեջ էր դրվում Թուրքիայի դեմ պայքարելու Ռուսաստանի ազատությունը: Ինչ վերաբերում է Թուրքիային, ապա թուրքական կառավարող շրջանների համար Արևմտյան Հայաստանի բարենորոգումների խնդրի միջազգայնա-Արևմտյան Հայաստանի բարենորոգումների խնդրի միջազգայնա-նումն արդեն իսկ իրական բարեփոխում էր: Քանի դեռ Թուրքիան գտնվում էր միացյալ Եվրոպայի առջև, Ռուսաստանը Հայկական հարցում նրա նկատմամբ չէր կարող դիմել բռնի միջոցների, կան հարցում նրա նկատմամբ չէր կարող դիմել բռնի միջոցների, առանց նախօրոք համաձայնության գալու մեծ տերությունների հետ:

Երբ ռուս-գերմանական համաձայնության հողվածները ստացան մյուս տերությունների հավանությունը, Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումների շուրջ բանակցություններն արդեն շարունակվեցին ռուս դիվանագետների և թուրքական կառավարության միջև: Վերջինս աշխատում էր ճարակորեն խույս տալ տերությունների առաջադրու-թյամբ ընդհանուր վերատեսուչների նշանակումից: Այդ նպատակով Մեծ վեզիր Սայիդ Հալիմ փաշան Ռուսաստանի դեսպանին առաջարկեց հիմնել ընդհանուր վերատեսուչներին կից օտարերկրացի խորհրդականների պաշտոնը¹⁴: Միտումն ակնհայտ էր. ընդհանուր վերատեսուչների պաշտոնում անհապաղ նշանակել թուրքերի և, տե-րություններին կատարված փաստի առջև կանգնեցնելով՝ նրանց դիմել թուրքություններին կատարված փաստի առջև կանգնեցնելով՝ նրանց դիմել արդեն եվրոպացի խորհրդականների պաշտոնի թեկնածուներ առա-ջադրելու հարցով: Այս առաջարկի հիման վրա կազմված թուրքական նախագծի շուրջ ռուս-թուրքական բանակցություններն ավարտվեցին նախագծում այնպիսի ուղղումներ ու հողվածներ ձևակերպելով, որոնք ապահովում էին թուրքական ընդհանուր վերատեսուչների ենթարկումն

¹³ Տե՛ս ՀԱՍ. ֆ. 57, ց. 5, գ. 35, թ. 21:

¹⁴ Տե՛ս Сборник дипломатических документов. Реформы в Армении, փաստ. № 91, էջ 101:

¹² Փաստաթղթի ամբողջական բովանդակությունը տե՛ս Сборник дипломатических документов. Реформы в Армении, փաստ. № 78, էջ 93-94:

օտարերկրացի խորհրդականներին: Տեսնելով, որ այդ նախագիծն իր համար ավելի ծանր է, քան ռուս-գերմանականը, թուրքական կառավարությունն օրակարգից հանեց օտարերկրացի խորհրդականների հարցը:

Ի վերջո, 1914 թ. հունվարի 26-ին /փետրվարի 8/ թուրքական կառավարության և ռուսական դեսպանության միջև երկարատև ու դժվարին պայքարի արդյունքում Թուրքիայում գործերի ռուսական հավատարմատար Կ.Գուլկիչը և Մեծ վեզիր Սայիդ Հալիմ փաշան ստորագրեցին համաձայնագիր Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումների վերաբերյալ: Ըստ դրա, Էրզրումի, Տրապիզոնի, Սեբաստիայի և Վանի, Բիթլիսի, Դիարբեքի, Խարբերդի վիլայեթներից կազմվելու էր երկու նահանգ, որոնք ղեկավարելու էին տերությունների կողմից առաջադրված ու թուրքական կառավարության նշանակված եմրոպացի ընդհանուր վերատեսուչները: Նրանք իրականացնելու էին նահանգների վարչության, արդարադատության, ոստիկանության և ժանդարմերիայի կազմակերպումն ու վերահսկողությունը, անհրաժեշտության դեպքում կարող էին կիրառել ռազմական ուժ՝ նահանգում կարգուկանոն ապահովելու նպատակով: Հողային վեճերը լուծվելու էին ընդհանուր վերատեսուչների անմիջական վերահսկողությամբ: Եթե տասը տարվա ընթացքում վերատեսուչների հետ ստորագրված պայմանագրերն ինչ-որ պատճառով կորցնեին իրենց ուժը, ապա Բ. Դուռը կրկին պետք է դիմեր տերություններին քեկնածուներ առաջադրելու հարցով: Նահանգներում թուրքերենին հավասար կիրառվելու էին հայերենը և քրդերենը: Տվյալ վիլայեթի հանրային կրթության բյուջեում յուրաքանչյուր ազգություն ունենալու էր լուսավորության նպատակներով իր վճարած հարկերին համեմատական մասնաբաժին: Բացի այդ, յուրաքանչյուր ազգություն ստանում էր մասնավոր դպրոցներ ունենալու իրավունք: Խաղաղ ժամանակ յուրաքանչյուր թուրքահպատակ զինվորական պարտականություն էր կատարելու այն տարածքում, որտեղ ապրում էր: «Համիլիե» գործազուրկ վերակառուց-

վելու էին պահեստագործի: Վիլայեթների ընդհանուր ժողովներում ընդունվում էր մահմեդականների և քրիստոնյաների հավասար ներկայացուցչության սկզբունքը, բացառությամբ Սեբաստիայի, Խարբերդի և Դիարբեքի, որտեղ մտցվում էին համամասնական ընտրություններ: Հավասարության սկզբունքը մահմեդականների և քրիստոնյաների միջև կիրառվելու էր բոլոր պաշտոնների դասավորման հարցում¹⁵:

Այսպիսով, հունվարի 26-ի համաձայնագիրը հայերին չէր տալիս ինքնավարության այն լայն իրավունքները, ինչ որ առաջարկում էր ռուսական սկզբնական ծրագիրը:

Գերմանական դիվանագիտությունը ռուս-թուրքական համաձայնագրին գործնական նշանակություն չտվեց: Այն, որ համաձայնագիրը հակասական տրամադրություններ էր առաջացրել հայերի շրջանում, Բեռլինում համարում էին դիվանագիտական հաղթանակ Պետերբուրգի նկատմամբ:

1914 թ. հունվարի 26-ի համաձայնագիրը չէր հակասում Անգլիայի և Ֆրանսիայի արտաքին քաղաքականության հիմնադրույթներին, որովհետև ոչ Ռուսաստանի և ոչ էլ Գերմանիայի համար չէր նշանակում գերիշխող դիրք Արևմտյան Հայաստանում: Ընդհակառակը, համաձայնագիրը թուլացրեց Թուրքիայի հնարավոր բաժանման շուրջ ստեղծված միջազգային լարվածությունը: Օսմանյան կայսրությունը պահպանեց իր տարածքային ամբողջականությունը, ինչը տվյալ պատմական պահին նախընտրելի էր բոլոր տերությունների համար:

Համաձայնագրի ստորագրումից հետո դիվանագիտական պայքարի առարկա դարձավ ընդհանուր վերատեսուչներ Հոֆֆի և Վեսենենկի հետ աշխատանքային պայմանագրի ձևակերպման հարցը: Գերմանիան, որ երկու գործիչներն էլ անմանոթ էին Թուրքիայի պետական կառավարման ձևին ու մեթոդներին, անտեղյակ հայ ժողովրդի ու Հայկական հարցի պատմությանը, Բ. Դուռը կարողացավ էականորեն

¹⁵ Համաձայնագրի ամբողջական բովանդակությունը տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 60:
- 97 -

կրճատել վերատեսուչների իրավունքները և նրանց վերածեց սովորական բուրքական պաշտոնյաների: Բացի այդ, նորանշանակ օտարերկրացիներին մեկամսյա արձակուրդի ուղարկելով, բուրքական կառավարությունը հնարավորինս հետաձգեց նրանց կողմից աշխատանքային պարտավորությունների ստանձնումը¹⁶:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի բռնկումը Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումների հարցը վերջնականորեն մտցրեց փակուղի: Օգտագործելով համաշխարհային քաղաքական ճգնաժամի առիթը՝ Բ. Դուռը լուծեց վերատեսուչներ Հոֆֆի և Վեստենենկի հետ ստորագրած պայմանագրերը և երկրից շտապ հեռանալու պահանջ ներկայացրեց նրանց: Միայն Ռուսաստանի հետ կնքված լինելու փաստը բուրքական կառավարության համար հեշտացրեց նրա պարտավորություններից հրաժարվելը: Իսկ 1914 թ. նոյեմբերից համաշխարհային պատերազմին ավստրո-գերմանական խմբավորման կողմում Թուրքիայի մասնակցությամբ համաձայնագիրը ինքնըստինքյան կորցրեց ուժը:

Այսպիսով, Հայկական հարցի 1912-1914 թթ. դիվանագիտական քննարկումների նման ընթացքն ու ավարտը պայմանավորված էին Ռուսաստանի դաշնակից Անգլիայի ու Ֆրանսիայի երկդիմի կեցվածքով, Գերմանիայի ու նրա դաշնակիցների հետևողական դիմադրությամբ և բուրքական կառավարության բռնապարտիստական քաղաքականությամբ: Այս պայմաններում բարենորոգումների խնդրով շահագրգիռ Ռուսաստանն ուղղակի չէր կարող գործել մյուս տերություններից կտրված՝ հաշվի չառնելով նրանց քաղաքականությունն առաջ մղող պետական շահերը:

Արամ Անանյան

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԲԱՆԱԿՈՒՄ ԾԱՌԱՅՈՂ ՀԱՅ ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՃԱԿԱՏԱԳԻՐԸ ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ (նախնական դիտարկումներ)

Թվում է, թե Հայոց ցեղասպանության թեման անցած 9 տասնամյակների ընթացքում բազմակողմանի և սպառիչ ուսումնասիրված է իր բոլոր կողմերով, ականատեսների, վերապրողների, հայ և օտարագի բազմաթիվ ուսումնասիրողների ջանքերով, ովքեր դրվագ առ դրվագ ներկայացնում են 20-րդ դարի առաջին եղեռնագործության ամբողջական պատմությունը:

Հայոց ցեղասպանության պատմության կարևոր, սակայն ըստ արժանվույն չուսումնասիրված էջերից է առաջին աշխարհամարտի ընթացքում օսմանյան բանակ զորակոչված հայ զինվորականության ողբերգական ճակատագիրը: Օսմանյան բանակ զորակոչված հայերի գերակշիռ մեծամասնությունը զինաթափ արվեց ու սպանվեց, շատերն ուղարկվեցին հարկադիր աշխատանքների, որտեղ չդիմանալով զինվորական ծառայությանն անհարիր պայմաններին, զորակոչված հայերի մեծ մասը գոհ զնաց ոչ միայն օսմանյան մահվան մեքենային, այլև սովին, համաճարակներին ու անմարդկային վերաբերմունքին: Բուրքական բանակ զորակոչված հայերի՝ գեներ բռնելու ու ինքնապաշտպանության ունակ ուժի, գերակշիռ մեծամասնությունը ոչնչացվեց պատմության մեջ սեփական բանակի նկատմամբ անօրինակ այս ոճրի արդյունքում, ինչը հայության դեմ ուղղված անմարդկային հանցանքի դրվագն էր:

Օսմանյան կայսրության մայրամուտին, բուրքական բանակում հայերի ծառայության հիմնախնդիրը իշխանությունները և պաշտոնական պատմագրությունը ամեն կերպ բացքել են տվյալները, ոչնչաց-

¹⁶ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 28, ք. 97-102; 138-143: Նաև՝ Армянский вопрос и геноцид армян в Турции /1913-1919/, док. от. 25.05.1914, R 14084, Ab. 10249:

բաղկացած էր մի քանի հարյուր մարդուց, այն դեպքում, երբ Էրզրումում, միայն բանվորական գումարտակներում կար 3-4 հազար հայ»:¹¹

Էնվերը, սակայն որևէ կերպ ցույց չէր տալիս հայերի նկատմամբ սեփական անվստահությունը: 1915թ. սկզբին Կոնիայի եպիսկոպոսին ուղղված նամակում հայտարարում էր, որ «օսմանյան բանակի հայ զինվորները բարեխղճորեն կատարում են իրենց պարտականությունները ռազմական գործողությունների թատերաբեմում, ինչը ես կարող եմ վկայել իմ սեփական դիտարկումներից»:¹² Ավստրոհունգարական վավերագրերն իրենց հերթին վկայում են, որ, հայերը բուրքական կոմկասյան բանակում 1915 թ. հունվարի դրությամբ համեմատաբար շատ են եղել:¹³

Օսմանյան հրամանատարության նախնական ինքնավստահության պատճառը կոմկասյան ճակատում բուրքական և ռուսական բանակների հարաբերակցությունն էր՝ ի վնաս ռուսների. 350 000 բուրքի դեմ կանգնած էր 200 000 ռուս զինվոր: Էնվերը կարծում էր, որ բանակի հաջող առաջխաղացման դեպքում, խժոժություն բռնկվելու էր Կովկասի մահմեդականներով բնակեցված վայրերում: Ռուսաստանի հարավում անհնազանդության գաղափարական նախապատրաստության համար սուլթանն անգամ «անհավատների» դեմ ջիհադի՝ «սրբազան պատերազմի» կոչ էր արել: Զորավար Քյազըմ Կարաբեքիրն իր հուշերում գրում է, որ չնայած սրբազան պատերազմի կոչերին, «ապստամբությունը, որի հույսն ունեինք, չէր բռնկվում»:¹⁴ Կարծում ենք ավելորդ է մշել, որ Կովկասում խժոժություններ բորբոքելու համար տարածաշրջան էին գործուղվել հատուկ պատրաստված էմիսարներ:

Հայերի զինաթափման մասին հրամանը, ըստ որոշ աղբյուրների տրվել է 1915թ. փետրվարի 25-ին, երբ ձախողվեց Էնվեր փաշայի ծայրաստիճան հավակնոտ Մարիդամիշյան օպերացիան, փաստենք սակայն, որ գործընթացն սկսվել էր ավելի վաղ¹⁵: Ավստրո-հունգարական արխիվային փաստաթղթերից մեկը քողագերծում է հայ զինվորականության հանդեպ բուրքական հրամանատարության բացահայտ անտարբեր վերաբերմունքը, քանզի բուրքերը «շատ հաճախ հայ զինվորներին ուղարկում էին ռազմաճակատի առաջին գիծ, որպեսզի նրանք այնտեղ սպանվեն»:¹⁶

Կ. Պոլսի Ռուսական դեսպանության քարգմանիչ Սերաֆիմովը արտաքին գործերի մինիստրությանը արդեն 1915թ. մարտի 15-ին N164 հեռագրում նշվում է. «հայերի վիճակը Թուրքիայում նշանակալիորեն վատացել է: Բանակում ծառայող բոլոր հայերը զինաթափվել են: Զեյթունում, ուր գորաջոկատ է ուղարկվել այնտեղ թաքնված դասալիքներին բռնելու համար, ընդհարումներ են տեղի ունեցել, որը հանգեցրել է ռազմական դատարանի հաստատմանը և բնակիչների հետ դաժան հաշվեհարդար տեսնելուն»:¹⁷

Նշանակում է, որ Փոքր Ասիայում և Արևմտյան Հայաստանում տեղակայված հայ զինվորականության զինաթափումն, արդեն մարտի կեսերի դրությամբ համարյա ավարտված էր: Արևմտյան Հայաստանում գործող աշխատանքային գումարտակները հիշեցնում էին համա-

¹⁵ Taner Akçam, İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu: İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşı'na, Ankara: İmge, 1999, 243.

¹⁶ Տես Ավստրո-հունգարական դիվանագետների հաղորդագրությունները Հայոց ցեղասպանության մասին, փաստաթուղթ թիվ 50, Երևան, 2004, էջ 12, տե՛ս նաև Վիեն, Haus-Hof-usn Staatsarchiv (HHSTA), Politisches Archiv (PA), XL 272.: Կարծում ենք, առաջին աշխարհամարտի ընթացքում օսմանյան բանակ զորակոչված հայերի թեման առանձին և լուրջ ուսումնասիրության կարիք ունի:

¹⁷ Կ. Պոլսի Ռուսական դեսպանության քարգմանիչը արտաքին գործերի մինիստրությանը, Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում, N 141, Երևան 1991, էջ 336:

¹¹ Հայոց ցեղասպանությունը Գերմանիայի դիվանագետների հաղորդագրություններում, N17, Երևան 2004, էջ 58:

¹² Նույն տեղում, Հավելված, Երևան 2004, էջ 199-200:

¹³ Ավստրոհունգարական դիվանագիտական հաղորդագրությունները Հայոց ցեղասպանության մասին (1915-1918 թթ.), Երևան 2004, N1, էջ 11:

¹⁴ K. Karabekir, Cihan harbinde neden girdik, nasıl idare ettik? Kit. I. İstanbul, 1938, s. 490.

կենտրոնացման ճամբարներ, որոնք կատարում էին մահ հայ զինվորականության ոչնչացման գործառույթ:¹⁸

Հայ զինվորականության ոչնչացումը պայմանականորեն կարելի է բաժանել մի քանի դրվագների: Հայաջինջ բաղաբանականության հոլո-վոյթում մեծագույն ոճիրը գործող բանակ զորակոչված հայերի սպանողն էր: Կովկասյան ռազմաճակատին հարող հատվածում զինվորականության ջարդը պայմանավորված էր նաև ռուսական բանակի առաջխաղացման հետ կապված թուրքական հիստերիայով: Պարզ է, որ առաջինը հարվածի տակ պիտի ընկնեին աշխատանքային գումարտակների զինվորները:

Քույր Ալմա Յոհանստնի 1915թ. նոյեմբերի 20-ի, հաղորդումը փաստում է. «Փանի որ պատերազմը սկսվել էր, ապա անշուշտ, զորա-
կոչային տարիքի բոլոր հայերին տարան զինվորական ծառայության,
լինի հիվանդ թե կույր, թե կաղ, բացառությամբ նրանց, ովքեր դրա
դիմաց փրկագին վճարեցին: ... Այնուհետև սննդի համար անհրաժեշտ
ամեն բան պետք է տարվեր թուրքական սահմանի մոտ: Ո՞վ պետք է
դա աներ: Դե իհարկե հայերը: Եվ քանի որ կառավարությունը
նրանցից խել էր բոլոր անասուններն այլ նպատակի համար, ապա
հենց նրանք իրենց ուսերին պետք է կրեին այդ բեռները...ամեն հայ,
ինչ որ պետական պաշտոն էր զբաղեցնում, ազատվեց պաշտոնից
ու գաղտնի հեռացվեց: Այս պահից սկսած սպանում էին նույնիսկ
բեռնակիրներին, երբ նրանք պարենով հասնում էին ճակատ»¹⁹:

Գերմանական մեկ այլ զեկուցագիր սխալմամբ նշում է, որ Վանի ինքնապաշտպանությունից հետո միայն «Գոլորի հայերը, որ դեռ ծառայում էին զենքով, դուրս բերվեցին բանակից և տեղավորվեցին շինարարական գումարտակներում»²⁰ : Նշենք, որ հայերի զինաթափումը

¹⁸ Akçam, İnsan Hakları, 244.

¹⁹ Հայոց ցեղասպանությունը Պերմանիայի դիվանագետների հաղորդագրություն-
ներում, N 35, Ե., 2004, էջ 100-102:
²⁰ Նույն տեղում, էջ 54:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 54:

սկսվել էր դեռ 1915թ. փետրվար մարտ ամիսներին և մայիսի դրո-
թյամբ համարյա ավարտվել էր:

Հայ զինվորականության նկատմամբ թուրքական հրամանատարության անմարդկային վարքի դրսևորումները բազմաթիվ են եղել: 1915թ. հուլիսի վերջին Արևմտյան Հայաստանում, աշխատավորական գումարտակները դեռևս գործում էին. «մեր կառապանը բացառապես, որ դրանք 205 ճանապարհաշինարար հայեր էին (Inscha'at Taburi, հայ զինվոր), որոնք օգտագործվում էին ճանապարհների շինարարության ժամանակ...երեք խմբերով նստել էին մահմեդական հույն և հայ բանվորները: Վերջին խմբի մոտ կանգնած էին մի քանի սպաներ: Մենք շարժվեցինք առաջ, բարձրանալով բուրներից մեկի վրա: Այստեղից կառապանը ցույց տվեց հովիտը, որտեղ մոտ 100 մարդ հեռացել էին ճամփուղուց և շաքք էին կանգնեցվել լանջին: Այժմ մենք գիտեինք թե ինչ է կատարվելու: Մեկ այլ վայրում կրկնվեց այդ նույն տեսարանը: Սվազի միսիոներական հիվանդանոցում մենք տեսանք մի մարդու, ով փրկվել էր այդպիսի սպանողից: Նրան կանգնեցրեսին մի շաքքի մեջ 95 այլ բանվոր հայերի հետ (որոնք զորակոչվել էին զինվորական ծառայության): Դրանից հետո իրենց կցված 10 ոստիկաններ գնդակահարեցին այնքան մարդ, որքան կարողացան: Մնացածներին դանակներով և քարերով սպանեցին մյուս մահմեդականները, տասը մարդ փրկվեց՝ փախուստի դիմելով»²¹:

Օսմանյան կառավարության հայաջինիջ քաղաքացիական պկայությունն է բժիշկ Զավրիկի նամակն՝ ուղղված Ռուսաստանի արտաքին գործերի մինիստր Սազոնովին, 1915թ. սեպտեմբերի 3-ին. «Այս տարվա գարնանն ու ամռան ընթացքում թուրքական համարյա ամբողջ բանակում հատուկ հնարքներով, մասնակիորեն, բայց անգիջում մոթթուովել են գորակոչված համարյա բոլոր հայերը: Այդկերպ

²¹ Հայոց ցեղասպանությունը Պերմանյայի դիվանագետների հաղորդագրություններում, N 35, Ե., 2004, էջ 143: - 107 -

սպանվել են մի քանի տասնյակ հազար տղամարդիկ՝ իրենց ծաղկուն տարիքում»:²²

Ինչպես հայտնում է Ավստրո-Հունգարիայի ռազմական կցորդը 1915թ. հուլիսի 15-ի դրությամբ. «հավաստվում է, որ հայ ազգաբնակչությունը Թուրքիայում կեղերվում է: Ձեռք կրելու ունակ արական դեռի բնակչությունը մնացյալներից բաժանել են, տղամարդիկ մեծ մասամբ կոտորվել են»:²³ Այսպիսով կարելի է նշել, որ արդեն աշնան սկզբին թուրքական հրամանատարությունը հիմնականում գլխովին ոչնչացրել էր Փոքր Ասիայում և Կովկասում տեղաբաշխված հայ զինվորականությանը: Ի դեպ, հայերին հեռացնում էին ոչ միայն ռազմական և այլ պետական պաշտոններից, այլև դուրս էին թողնում ներքին գործերի համակարգից, որպեսզի վերջիններս չկարողանան որևէ ազդեցություն ունենան տեղահանության գործընթացի վրա:

1915թ. սեպտեմբերի սկզբին ավստրոհունգարական դիվանագետները տեղեկացնում են, որ «ներքին գործերի մինիստրությունում այժմ ոչ մի հայ չկա: Այլ մինիստրություններում ճիշտ է տակավին աշխատում են, սակայն նաև սրանք շուտով կհեռացվեն»:²⁴ Նույն աղբյուրը նշում է. «մի թուրք սպայի հաղորդման համաձայն հուլիսի առաջին օրերին Համզի-Քյոյի մոտակայքում՝ Տրապիզոնից 52 կմ հեռավորությամբ, ռազմական աշխատանքներում օգտագործվող հարյուր երեսուներկու հայ է զնդակահարվել և վկայում է, որ թուրքերը ոչնչացրել են նաև ազգությամբ հայ մուխտարի (ժանդարմերիայի պաշտոնյա)»:²⁵

Անվտանգության պատճառով հայերին, փոքր քանակով, Կովկասից տեղափոխում էին թիկունք կամ ուղարկում Սիրիա՝ անգլիացիների

դեմ կռվելու²⁶: Հայ զինվորականության զանգվածային ոչնչացման մեջ կարևոր դեր է խաղացել օսմանյան բանակի բարձրագույն հրամանակարարությունը: Թուրք լեզվաբանության ապագա հիմնադիրներից Հակոբ Դիլաչարը միայն բախտի բնահաճությամբ է խույս տվել զնդակահարությունից: Ի դեպ, զավաճանության մեղադրանքով Դիլաչարին մահապատժի պիտի դատապարտեր Թուրքիայի ապագա առաջին նախագահ Մուստաֆա Բենալը:

1915-1916 թվականների ծմռան ընթացքում հայ զինվորականների ջոկատները, որոնց որոշ մասը մոտ մի տարի տեղակայված էր Էրզրու-ջոկատները, որոնց որոշ մասը մոտ մի տարի տեղակայված էր Էրզրու-մում, մյուս բանակին այլուր մատակարարելու համար, Մուշում ու Բիթլիսում, տեղափոխեցին Մամուրեթ-ու-Ազիզ: Այդ երիտասարդներից շատերը չգիտեին նույնիսկ, որ հայ ազգաբնակչությունը աքսորել են, տեղ հասնելուց հետո միայն իմացան, որ հարազատներին կորցրել են: Նրանց ազատ չարձակեցին, մեկ-երկու օր պահեցին բանտում, հետո քաղաքից դուրս տարան: Ոմանք դիմադրել էին, մյուսները փախուստի դիմել, բայց հիմնական մասը կոտորվել... անկասկանալի էր, թե ինչու՞ էին այդ զինվորներին հեռուներից բերում միմյայն այն բանի համար, որ անպատճառ իրենց ծնողավայրում կոտորեն»:²⁷

Կոտորած գորակոչի ժամանակ

Արդեն ապրիլից, բանակ գորակոչվող հայ երիտասարդները չէին հասնում անգամ իրենց տեղակայման վայրերը 1915թ. ապրիլի 29-ով թվագրված N 165 տեղեկագիրը վկայում է. «Բրուսայում 20 օր առաջ հայ զինապարտներին՝ մինչև 45 տարեկան գորակոչվել են և գորակոչվածները հեռավոր նահանգ են ուղարկվել: Թե որքան մեծ է նրանց

²² Բժիշկ Զավրիկի նամակից՝ ուղղված Ռուսաստանի արտաքին գործերի մինիստր Սազոնովին, Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում, N 168, Երևան 1991, էջ 362:

²³ Ավստրոհունգարական դիվանագիտական հաղորդագրությունները Հայոց ցեղասպանության մասին (1915-1918 թթ.), Երևան 2004, N 20 էջ 32:

²⁴ Ավստրոհունգարական դիվանագիտական հաղորդագրությունները Հայոց ցեղասպանության մասին (1915-1918 թթ.), Երևան 2004, N 40 էջ 57:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 59:

²⁶ Տե՛ս Ծ. Աղայան, Հայերը Թուրքիայում, Երևան, 1994, էջ 55-56:

²⁷ Լեսլի Դևիս, Սպանդի Նահանգը, Երևան, 2001, էջ 19:

թվաքանակը, ստույգ հայտնի չէ, այդ թիվն անցնում է մի քանի հազարից»²⁸:

Իր հերթին ամերիկյան հյուպատոս Լեսլի Դեկսը վկայում է, որ հայ զինվորներին նախ զինաթափել էին, մի քանի օր խիստ հսկողության տակ պահել, որի ընթացքում սարսափելի տանջել էին քաղցից և ծարավից: Ընդ որում հարազատների ու բարեկամների այցելություններն արգելել էին. «Հայ զինվորներին տարան կեսգիշերին: Ըստ իշխանությունների, նրանց հասցնելու էին Ուրֆա, որտեղ պիտի աշխատեին ճանապարհների շինարարության վրա, քանզի հայ զինվորները ռազմական ծառայության համար անցանկալի էին դարձել: Վալին հավաստիացրել էր նույնիսկ, որ ամենաուշը երկու շաբաթից նամակ կստանան»²⁹:

Ավելորդ է նշել, որ ոչ ոք ոչինչ չստացավ ու երկար ժամանակ որոշակի հայտնի չէր, թե ինչ եղան հայ երիտասարդները: Վերջիվերջո պարզվեց, որ ուղեկցող զինվոր- ոստիկանները բոլորին կոտորել են: Այդ ժամանակ ոչ մի տարբերություն չէր դրվում նրանց միջև, ովքեր վճարել էին զինծառայությունից ազատվելու տուրքը ու նրանց՝ ովքեր չէին վճարել»³⁰:

Հայ զինվորականներն օգտագործվում էին թուրքական բժիշկների կողմից, նրանց վրա փորձարկվում էր բժավոր տիֆի դեմ ինչ որ երևակայական պատվաստանյութ: Փորձի ենթարկվողները հիմնականում մահանում էին: Ինչպես վկայում են փաստաթղթերը. «երիտասարդ, ամրակազմ հայ զինվորներին հավաքեցին աշխատանքային գումարտակներում և բռնությամբ պատվաստումներ արեցին նրանց... Փորձի էին ենթակա ոչ թե ծովախոզուկները կամ ճագարները, այլ երիտասարդ, հիանալի մարմնակազմվածքով հայերը, որոնք ոչ մի հանցագործություն կամ զանցանք չէին կատարել: Այդ նոր տեսակի

փորձակենդանիներին ներարկում էին տիֆավարակ սպիտակուցազերծված արյուն, որը եռացված չէր մինչև 56 աստիճան, հետևաբար «ակտիվազերծված» չէր»³¹ Ուսումնասիրությունները իրականացվել են 3-րդ բանակային կորպուսի գլխավոր բժիշկ Թեֆիկ Սալիմի կարգադրությամբ, իսկ արդյունքները տպագրվել են «Gazette Medicale militaire de Constantinople» հանդեսում:

Մարդկանց վրա կասկածելի գիտափորձեր կատարելու այս գործելաոճը որդեգրվեց նաև մյուս ցեղասպան վարչակարգերի կողմից:

Երաշխիքների բացակայությունը հայ զինվորականության ընտանիքների համար

Թուրք պատմաբանները գտնում են, որ տեղահանությունը չի վերաբերվել բոլոր հայերին, ըստ որոշ թուրքական փաստաթղթերի, տեղահանության ենթակա չեն եղել կաթոլիկները, կույրերը, հիվանդները, և բողոքականները, զինվորականները և վերջիններիս ընտանիքները, քաղաքացիական ծառայողներն ու գործարարները, որոշ մասնագիտությունների տիրապետող անձնինք:³² Ի լրումն, չպիտի տեղահանվեին նաև օսմանյան բանակում ծառայող բժիշկները, նրանց ընտանիքները, օսմանյան բանկի հայ ծառայողները, այլ պաշտոնյաներ, պատգամավորներն ու նրանց ընտանիքները: Իրականում կառավարության այս հայտարարությունները ոչինչ չարժեին, քանզի նշված խմբերի ներկայացուցիչները մեծապես տուժել են Օսմանյան կայսրության հայաջինջ ոճրագործությունից:

³¹ Սի շարք թուրք բժիշկների ոճրագործությունները, 1915-1916 թթ. Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում, N 209, Երևան 1991, էջ 521:
³² Փաստաթղթերի բնօրինակները՝ տե՛ս թուրքական պետական արխիվների՝ կառավարությանն առընթեր արխիվային վարչության էջում, <http://www.devletar.sivleri.gov.tr>, BOA. DH. ŞFR, nr.54/55; nr.54-A/252; nr.55/292, BOA. DH. ŞFR, nr.55/20, BOA. DH. ŞFR, nr.55/18; nr.55/292; nr.58/2, BOA. DH. ŞFR, nr.53/295.

²⁸ Ավստրոհունգարական դիվանագիտական հաղորդագրությունները Հայոց ցեղասպանության մասին (1915-1918 թթ.), Երևան, 2004, N3, էջ 12:
²⁹ Լեսլի Դեկս, Սպանդի Նահանգը, Երևան, 2001, էջ 129:
³⁰ Նույն տեղում, էջ 129:

Տեղահանության էին ենթարկվում նաև բանակում ծառայողների ընտանիքները: Ինչպես վկայում են Օսմանյան կայսրության դաշնակից Ավստրո-հունգարիայի դիվանագիտական վավերագրերը, 1915թ. հոկտեմբերին, հայ զինվորականների ընտանիքները անդամները՝ հիմնականում կանայք մեկտեղվել և ցրվել են բուրքական գյուղերով մեկ: Նմանօրինակ դեպքերը եզակի չեն եղել:³³ Ինչպես նշում է Հալեպում գերմանական հյուպատոս Ռ-յուլերը Ռայխսկանցլեր Բեթման-Հոլվեգին ուղարկված 1915թ. հուլիսի 27-ի զեկուցագրում, բուրքական իշխանությունները հայերի տեղահանության հարցում խտրականություն չէին դնում և արքայություն էին զինվորականների ընտանիքներին նույնպես:³⁴

Ինչպես հաղորդում է ռայխսկանցլերին Կ. Պոլսում գերմանիայի դեսպանի պաշտոնակատարը, 1915թ. սեպտեմբերի 25-ին. «զինծառայողների ընտանիքների համար չեն անում բացառություն: Նմանապես դաժանորեն տեղահանվում են ծանր հիվանդները»:³⁵

Ճանապարհաշինարարներ և այլ անհրաժեշտ աշխատողներ

1915թ. աշնանը, մինչև 1916 թ. ձմեռ ոչնչացվեցին ազգությամբ հայ երկաթուղայինները և ճանապարհաշինարարները, որոնք աշխատում էին Թուրքիայի համար առանձնակի կարևորություն ներկայացնող տրանսպորտային կոմունիկացիաների կառուցման վրա: Այդտեղ 1915թ. սեպտեմբերի 3-ի հյուպատոս Ռ-յուլերի հաշվետվության մեջ նշվում է, որ հայ ճանապարհաշինարար զինվորները ոչնչացվում էին բուրքական բարձրագույն հրամանատարության տեղեկացվածության պայմաններում:

Հյուպատոսի, Կ. Պոլսում Գերմանիայի դեսպան Հոհենլոե-Լանդեն-բուրգին ուղարկված հաշվետվությունում նշվում է. «հարյուրավոր ճանապարհաշինարար բանվոր հայեր ճիշտ նույն ձևով սպանվեցին Խարանի դաշտում, [ինչը] միևնույն ժամանակ փաստացի հաստատվեց Բադլադի երկաթգծի վարչության կողմից: Բադլադի երկաթգծի վարչությունն իր հերթին ունի Թեյ-Աբիադի կայարանի պետի զեկուցագիրը, որին ժանդարմները պատմել են, որ իրենք բարձրաստիճան իշխանությունների (կայնականների) հրամանով զոհակահարել են ճանապարհաշինարար բանվորներին»:³⁶

1915թ. դեկտեմբերին, մահասպիտոս մեքենային զոհ գնացին բուրքական երկաթուղիներում աշխատող հայերը: Աբիֆ բեյ անունով մի պաշտոնյա անձամբ հաշվեհարդար է տեսել Անատոլիական երկաթուղու մոտ երկու տասնյակ հայ ծառայողների նկատմամբ. «երկաթուղու 19 միջին պաշտոնյա, որոնք ինչպես ամբողջ երկաթուղու ծառայողունը ռազմականացված էին, դուրս են բերվել գրասենյակից և կայարանի մերձակայքում ոչնչացվել»:³⁷

Մինչ այդ, հայ երկաթուղայինների ոչնչացման փորձեր նույնպես եղել էին, որոնք կանխվել էին գերմանական հրամանատարության միջամտությամբ, որոնց համար առանձնակի կարևորություն էր ներկայացնում տրանսպորտային կոմունիկացիաների աշխատանքը:

Ինչպես նշում է գերմանացի երկաթուղային ծառայող Բաստեն-դորֆը Հալեպի հյուպատոսին 1915թ. դեկտեմբերի 18-ին ուղարկված զեկուցագրում. «հունիսի սկզբում այնտեղ տարածվեցին առաջին լուրերը կոտորածի մասին... հունիսի 12-ին աշխատավարձ տալու

³³ Պիտեր Հոֆերի հուշագիրը 26 հոկտեմբերի, 1915 երգրումից հայերի հալածանքը: Ավստրո-հունգարական դիվանագիտական հաղորդագրությունները Հայոց ցեղասպանության մասին (1915-1918 թթ.), Երևան, 2004, N 52, էջ 79:

³⁴ Հայոց ցեղասպանությունը Գերմանիայի դիվանագետների հաղորդագրություններում, N 12, Հալեպի գերմանական հյուպատոսի զեկուցագիրը Ռայխսկանցլեր Բեթման-Հոլվեգին, Երևան, 2004, էջ 46:

³⁵ Նույն տեղում, էջ 77:

³⁶ Հայոց ցեղասպանությունը Գերմանիայի դիվանագետների հաղորդագրություններում, N 12, Հալեպի գերմանական հյուպատոսի զեկուցագիրը Ռայխսկանցլեր Բեթման-Հոլվեգին, Երևան, 2004, էջ 56:

³⁷ Ավստրո-հունգարական դիվանագիտական հաղորդագրությունները Հայոց ցեղասպանության մասին (1915-1918 թթ.), Երևան, 2004, N 59, էջ 90:

ժամանակ անսպասելի հայտնվեցին 6 ժանդարմներ և մոտ 12 չերքեսներ, որպեսզի տանեն հայերին կայմակամի մոտ»:³⁸

Թուրքական հյուպատոսությունները գերմանական կառավարությունից պահանջել էին, որպեսզի վերջինս հանձնի գերմանական տարածքում ապրող «գորակոչային տարիքի թուրքահայերին», որոնց մեծ մասը նախօրոք վճարած է եղել անգամ ծառայությունից ազատվելու համար նախատեսված հարկը: Թուրքական կառավարությունը հայերից պահանջում էր վերադառնալ Կ.պոլիս, սակայն հայերն իմանալով թե, ի՞նչ ճակատագիր է իրենց սպասում խուսափում էին գորակոչի հրամանի կատարումից: Հայերին օսմանյան կառավարությանը հանձնելու մտադրություն չունեի նաև Գերմանիան: Ինչպես նշվում է պետքարտուղար ֆոն Յագովին Գերմանահայկական ընկերության կողմից ուղարկված նամակում. «կասկածից վեր է, որ փաստորեն հայերը Թուրքիայում պետք է վերցվեն ոչ թե բանակային ծառայության, այլ ընդամենը ուղարկվելու են երկրի խորքերը ճանապարհաշինական աշխատանքներում նրանց օգտագործելու պատրվակով, որտեղ նրանց նախին փորձի համաձայն գրեթե բոլորին առանց բացառության սպանելու են, ուստի խնդրում ենք կայգերական կառավարությանը համաձայնություն չտալ հայերին թուրքերին հանձնելու հարցին, եթե նման պահանջ ներկայացվի»:³⁹

Հայ զինվորականության այն մասը, որ ծառայությունն անցնում էր հարավային ճակատում, թուրքական գրաքննության ու տեղեկատվական շրջափակման պատճառով, անգամ չգիտեին, թե ինչ է կատարվել իրենց ընտանիքների հետ: Գերմանական դիվանագիտական փաստաթղթերը վկայում են, որ հայ զինվորականները՝ վերադառնալիս «իրենց տունը գտնում էին դատարկ... հանդիպեցի մի հայ զինվորի, որը Երուսաղեմից արձակուրդ էր եկել իր հայրենի Գե-

բեն գյուղը (Ջեթունի և Սսի միջև ընկած):...Այստեղ նա իմացավ, որ իր մայրը, կինը, երեք երեխաները աքսորվել են անապատ: Նրա բոլոր փորձերը իմանալ իր հարազատների գտնվելու վայրը, մնացին ապարդյուն»:⁴⁰

Ուշագրավ է, որ եթե հայերի զանգվածային ոչնչացումը ընդունված գործելաոճ էր Կովկասյան ճակատին հարող տարածքներում, ապա հարավային ճակատում, մասնավորապես Սիմայի թերակղզում գործող բանակային ստորաբաժանումների փաստաթղթերում նշվում է, որ հայերը ծառայել են ընդհուպ մինչև 1916 թ.:

Այս ճակատում հայ զինվորականներին առաջարկվում էր երկընտրանք, կամ զոհվել, կամ ընդունել մահմեդականություն: Որոշ աղբյուրներ վկայում են, որ մահվան սպառնալիքի տակ, Սիմայի թերակղզում ծառայող հայ զինվորականների մի մասը հարկադրված դավանափոխ է եղել, ինչը թուրքերն ընդունել են ակնհայտ ցնծությամբ:⁴¹

Սույն հրապարակումը Օսմանյան բանակում հայ զինվորականության ճակատագրի ուսումնասիրության վերաբերյալ սոսկ նախնական դիտարկում է: Համոզված ենք, որ հույժ կարևոր այս խնդիրը ավելի հանգամանալի ու մանրամասն ուսումնասիրության կարիքն ունի:

³⁸ Հայոց ցեղասպանությունը Գերմանիայի դիվանագետների հաղորդագրություններում, N 40, Երևան, 2004, էջ 118:
³⁹ Նույն տեղում, էջ 130-131:

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 147:

⁴¹ Hilmar Kaiser, "The Baghdad Railway and the Armenian genocide, 1915-1916", in: Richard G. Hovannisian (ed.), Remembrance and Denial: The Case of the Armenian Genocide, Detroit: Wayne State University Press, 1999, 67-112.

ՄԵԾ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԸ

1945-1946 ԹԹ.

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը դեռևս չէր ավարտվել, երբ ԽՍՀՄ-ը սկսեց լուրջ դիվանագիտական քայլեր ձեռնարկել ընդեմ Թուրքիայի: Այլ կերպ ասած՝ 1945թ. խորհրդա-թուրքական համաձայնագիրը չեղյալ հայտարարելով՝ Մոսկվան Անկարայի դեմ սկսել է, պատմաբանների որակմամբ, «նյարդերի պատերազմը»: Արդյունքում միջազգային հանրության օրակարգում սեծովյան նեղուցներից բացի, հայտնվեց նաև Հայկական հարցը: Իրադարձությունների նման գարգացումը նպաստեց Թուրքիայում ԱՄՆ-ի և Անգլիայի ազդեցության մեծացմանը:

Դաշնակից պետությունները սկզբնական շրջանում Հայկական հարցի շուրջ նախընտրում էին պահպանել չեզոքություն: Սան-Ֆրանցիսկոյի ՄԱԿ-ի հիմնադիր ժողովի թուրքական պատվիրակության անդամ Նիհատ Էրիմը, ամփոփելով այդ երկրների տեսակետը, տեղեկացնում է. «Խորհրդային Միության յուշագիրներն ետք, Թուրքիա Մ. Նահանգներում դիմեց եւ հաղորդեց թէ Ստալինի պահանջներուն ժխտողական պատասխան պիտի տայ. կրնա՞ք մեզի օգնել»¹: Ըստ թուրք դիվանագետի՝ ԱՄՆ-ի պատասխանը հետևյալն էր. «Պատերազմեն հոգնած ենք, զինուորները արձակում կը պահանջեն, տասը հազար մղոնը կտրելով ձեզի օժանդակութեան հասնիլ անկարելի է. համաձայնեցէք Խորհրդային Միութեան հետ»: Նույն աղբյուրը տեղեկանում է, որ Անկարայի կառավարությունը դիմել է նաև Մեծ Բրիտանիայի արտգործնախարար Ա. Իդենին, որը համաձայնվել է Վաշինգ-

տոնի հետ՝ ասելով. «Ու՛ր որ է՝ բանակին մեջ յեղափոխութիւն պիտի ծագի, համաձայնեցէ՛ք Խորհրդային Միութեան հետ»²:

Պոտսդամի խորհրդաժողովի նախօրեին օգնություն խնդրելու նպատակով Լոնդոն մեկնած Թուրքիայի արտգործնախարար Հասան Մաքան հայտնվել էր բավականին դժվարին իրավիճակում: Մեծ Բրիտանիայի արտգործնախարար Իդենը հասկացրել էր, թե ցանկանում է նեղուցների հարցը զատել «թուրք-սովետական դաշնագրի վերականգնման խնդրեն, այսինքն Կարսի և Արդահանի Ռուսիոյ թողուելու հարցեն»³: Այլ կերպ ասած՝ Անգլիան խոստանում էր օգնել նեղուցների հարցում, իսկ Կարսի և Արդահանի հողային պահանջների խնդրում ակնարկում էր, որ Թուրքիան իր «ճարը պետք է տեսնի ինքնուրույն»: Իհարկե, այս առաջարկը անընդունելի էր Անկարայի համար, քանի որ նրա համար նեղուցները և Արևելյան նահանգները ունեին նույն կարևորությունը: Այստեղ ևս Մաքան շեշտել է, որ իրենք ցանկանում են վերականգնել խորհրդա-թուրքական հարաբերությունները, սակայն ոչ Կարսի և Արդահանի կորստի գնով⁴:

1975թ. թուրքական «Հյուրիեր» թերթը, անդրադառնալով Պոտսդամի խորհրդաժողովի նախօրեին Թուրքիայի շուրջ ստեղծված իրավիճակի մասին, գրել է, թե «երբ Ռուսաստանը ներկայացրեց պահանջները այն ժամանակ, երբ լարված չէին նրա հարաբերությունները ոչ Ամերիկայի, ոչ էլ Անգլիայի հետ, ավելին, այդ պահանջները քննարկվեցին Պոտսդամում»: Պարբերականը, ի վերջո, այն կարծիքին է հանգել, որ Թուրքիայի կառավարությունը գիտակցում էր, որ ԽՍՀՄ-ի հետ վիճաբանությունը անիմաստ է, այսինքն՝ 1945թ. հողերի զիջումը անխուսափելի էր: Ըստ թուրքական կողմի՝ իրականում երկիրը հայտնվել էր բավականին դժվար իրավիճակում, և եթե մեծ տերությունները չփոխեին իրենց վերաբերմունքը, ինչպես ԽՍՀՄ-ի, այնպես

² «Ազդակ», Պեյրույթ, 5. X. 1977:

³ «Ժողովուրդ», Փարիզ, 17. VIII. 1945:

⁴ Նույն տեղում, 18. VIII. 1945:

¹ «Ազդակ», Պեյրույթ, 5. X. 1977:

Դաշնակից տերությունները ևս հայտնվել էին դժվարին իրավիճակում, քանի որ չէին ցանկանում մի կողմից Թուրքիայի պատճառով բախվել ԽՍՀՄ-ի հետ, մյուս կողմից էլ՝ զիջել այս տարածքները։ Իրադրությունը տեղում ուսումնասիրելու նպատակով Պոտսդամի վեհաժողովի նախօրեին ամերիկյան և բրիտանական պատվիրակություններ այցելեցին Թուրքիայի արևելյան նահանգներ։ Բրիտանական դեսպանատան մամլո խոսնակ Ու. Ալլենը հունիսի 28-ից հուլիսի 30-ը կատարած շրջագայության մասին արտգործնախարարությանը ներկայացրած զեկույցում ասել է. «...Այսօր Մուշի և Ալաշկերտի դաշտերը շատ նոսր են բնակեցված, մինչև Վանի ավազանը հրապուրում է միայն Բուլղարիայից եկող մահմեդական գաղթականներին։ ...Կարսը համեմատաբար ավելի խիտ է բնակեցված։ ...Գործարաններ չկան Արդվինի, Կարսի, Էրզրումի, Վանի և Չոլամերկի սահմանային վիլայեթներում։Այս տեղերը մնում են ավերված վիճակում (գնահատում եմ, որ Կարսի տների երկու երրորդը լքված և անմարդաբնակ են)։ Հին Վանը լքված է, իսկ նոր բնակավայրերը պարունակում են նախկին քաղաքի բնակչության շուրջ մեկ վեցերորդը։...»։ Ի վերջո Ալլենը եզրակացնում է, թե սահմանային նահանգներում բնակչության բնակեցումը և զարգացումը արգելափակված է ապագայի նկատմամբ ժողովրդի վախով, ավելին, կառավարությունը ևս այս տարածքների ապագան «կասկածելի» է համարում և այդ պատճառով նախընտրում է չֆինանսավորել։ Բացի այդ, փաստաթղթում նշված է, թե թուրք պաշտոնյաները և ժողովուրդը վստահ են, որ Խորհրդային Միության հետ պատերազմն անխուսափելի է՝ տեղեկացնելով, որ 12-15 թուրքական զորաբաժանումներ կան Տրապիզոն-Էրզրում-Մուշ գծի արևելք⁶։

⁵ «Hürriyet», Istanbul, 23. IV. 1975
⁶ Anita I. P. B...

⁶ Anita L.P. Burdett, Armenia, Political and Ethnic Bondaries, 1875-1948, U.K., 1998, pp 998-1000.

Այս փաստաթուղթը լավագույն վկայումն էր, որ հայկական տա-
րածքների հարցը այդ տարիներին դարձել էր հրատապ: Մեծ տե-
րությունների ղեկավարները ստիպված էին այն քննարկել 1945թ. կա-
յացած ֆորմալ և ոչ ֆորմալ բոլոր հանդիպումներում: Այն առաջին
անգամ բարձրացվել է Պոտսդամում և ունեցել է տեղեկատվական
գրույցի բնույթ: Ամերիկացի վերլուծաբանները, վեհաժողովի ավար-
տից հետո, այդ առիթով նշել են. «Թե ըստ պաշտոնական աղբյուրների,
Ռուսաստանը երբեք նույն չի ներկայացրել, որոնք կպարունակեին
այդ պահանջները (խոսքը գնում է Կարսին և Արդահանին): Այդ
պատճառով պաշտոնական բանակցություններ չեն սկսվել, չնայած որ
խնդիրը երկու անգամ Մոսկվայում բարձրացվել է ոչ պաշտոնական
միջավայրում: Թուրքական տեսակետը այն է, որ եթե ռուսները որևէ
պահանջ ունեն, ապա պետք է դնեն պաշտոնական քննարկման»⁷:
Մեկ այլ հոդվածում ամերիկյան կողմը այն կարծիքն է հայտնել, թե
ԽՍՀՄ-ը այս հարցին ընթացք չի տալու: «Բավականին անսպասելի էր
Թուրքիայի հետ սահմանների վերանայման ռուսական առաջարկը:
Այնուամենայնիվ հավանական է, որ մասնավոր բնույթ ունեցող այս
պահանջի իրականացման շուրջ ռուսները չպնդեն», գրել է «Նյու Յորք
Թայմսը»⁸:

Թայմսը»⁸։

Հայկական հարցի մյուս ոչ ֆորմալ քննարկումը տեղի է ունեցել 1945թ. սեպտեմբերին Լոնդոնում կայացած արտաքին գործերի նախարարների հանդիպմանը։ Ըստ ամերիկացի հայտնի լրագրող Կոստանդին Բրաունի՝ Լոնդոնի խորհրդածողովին ԽՍՀՄ-ի արտգործնախարար Վ. Մոլոտովն արժարժել է ինչպես նեղուցների, այնպես էլ հալսի-Արդահանի հարցը և հասկացրել, թե «նեղուցներու հակա-կշիռը միջազգային պետք չէ ըլլայ, և միայն պետք է հանձնվի Ս. Միության և Թուրքիոյ, ինչպես և Կարսն ու Արտահանը պետք է կցուին Ս. Միության»։ Բրաունին ԱՄՆ-ի պետքարտուղար Բյորնսը շեշտել է,

⁷ «New York Times», New York, 6. VIII. 1945.

⁸ Նույն տեղում, 29. VIII. 1945:

որ Լոնդոնից հեռացել է այն տպավորությամբ, «թե Մոսկվայի կառավարությունն ավելի շուտ պզտիկ զիջումներ պիտի ընէ Պալքաններու մեջ, բայց երբեք տեղի պիտի չտայ նեղուցներու և Կարսի-Արդահանի խնդրի մեջ»⁹։ Միաժամանակ պաշտոնական Անկարան այս հարցի վերաբերյալ հայտնել էր իր տեսակետը, թե «տրամադիր չէ Կարսի և Արտահանի հողամասերը Սով. Միությանը թողելու»¹⁰։ Ավելին, տեղեկացվում էր, որ բանակը գորացրված չէ և մեկ միլիոն մարդով «միշտ պատերազմական վիճակի մեջ է»¹¹։ Հայտնի է, որ Անկարան այդ օրերին սահմանն ամրացնելու միջոցներ էր ձեռնարկել և տարել պատերազմին նախապատրաստվելու որոշակի աշխատանքներ, ինչը փաստորեն կարելի է համարել որպես ռազմական պատրաստությունների սկիզբ։

Արտգործնախարարների հանդիպումից հետո պաշտոնական Լոնդոնը եկել էր այն եզրակացության, որ այլևս չեն կարող խուսափել Կարսի և Արդահանի հարցից։ Հոկտեմբերի 5-ին Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գերատեսչությունը արդեն պատրաստել էր «Թուրքական տարածքների հայկական պահանջները» խորագրով 5 էջանոց մի տեղեկագիր, որի նախաբանում շեշտվել է, թե մինչև 1945թ. սկիզբը նման հողային պահանջի մասին խոսք չի եղել։ Ըստ բրիտանական կողմի՝ պահանջը հիմնված է հետևյալ տրամաբանության վրա.

- Հնարավորություն պետք է ստեղծվի արտասահմանի հայերին հայրենիք վերադառնալու համար։
- Անցյալում տուժած ժողովրդի արդարության գործն է։
- Կարսի ամրոցը ռազմաստրատեգիական տեսանկյունից անիրաժեշտ է Խորհրդային Միությանը։

Այնուհետև հարցը ուսումնասիրել են պատմական, ազգագրական, իրավական, տնտեսական, ռազմական տեսանկյունից։ Իսկ վերջում

ներկայացվել է խնդրի շուրջ թուրքական դիրքորոշումը՝ տեղեկացնելով, որ այդ պահանջները Թուրքիայում ընդունվել են բացասաբար։ Վարչապետը հայտարարել է, որ թուրքերը նախընտրում են կովել, քան թե Կարսը, Արդահանը և Արդվինը հանձնել։ Թուրքական մամուլն էլ հետևյալ պատճառաբանությունն է տվել թե ինչու այդ տարածքները պետք է մնան Թուրքիայի կազմում։ Դրանք են՝

- այս երկրամասում չեն ապրում հայեր,
- Թուրքիայի համար այս շրջանները ունեն ռազմաստրատեգիական մեծ նշանակություն,
- 1920թ. խորհրդային կառավարությունը այն զիջել է կանովին¹²։ Փաստաթուղթն իր բնույթով ճանաչողական է. այն Անգլիայի

կառավարող շրջանակներին ծանոթացրել է հարցի էության հետ։ Թուրքիան հետագայում ևս հրաժարվում էր բավարարել ԽՍՀՄ-ի հողային պահանջները, ավելին երկու երկրների միջև ստեղծվել էր պայթուցավտանգ իրավիճակ և դա անհանգստացնում էր մեծ տերություններին։ 1945թ. դեկտեմբերի 5-ին ամերիկացի լրագրող Կ. Բրաունը, տեղեկացրել էր, որ ԱՄՆ-ի պետքարտուղար Բյորնսը «մտահոգված է նեղուցներու եւ Կարսի ու Արդահանի խնդիրներով, որովհետեւ այդ վերջին խնդիրներու լուծումը կրնայ պոթելու յառաջ բերել, մինչ միւս խնդիրները կրնան իրաւախուրտեամբ մը կարգադրուիլ»¹³։ Բրաունը միաժամանակ մանրամասներ է տվել Բալկաններում, Կովկասում և Հայաստանում տեղակայված խորհրդային զինվորականների քվաքանակի մասին՝ հայտնելով, թե Մոսկվան ՄԱԿ-ին «վերաբերող հարցը չի նկատել Թուրքիոյ հետ ունեցած իր վէճը և եթէ որոշէ զինու զօրութեամբ առնել իր ուզածը, թուրքերը պիտի կռուին, թէւ շատ լաւ զիտեն թէ գերազանց ուժի հետ գործ պիտի ունենան»։ Ըստ նրա՝ Վաշինգտոնը և Լոնդոնն աշխատելու են այժմ համոզել

⁹ «Զարթօնք», Պէյրուս, 5 XII 1967:

¹⁰ «Ժողովուրդ», 19. IX. 1945:

¹¹ Նույն տեղում, 18. IX. 1945:

¹² Anita L.P. Burdett, pp. 1001-1005.

¹³ «Զարթօնք», 5. XII 1945:

Մոսկվային, թե ԽՍՀՄ-ի համար ձեռնադրված կլինի, եթե համաձայնվի Թուրքիայի հետ ունեցած վեճը լուծել ՄԱԿ-ի միջոցով¹⁴:

Սակայն մեծ տերություններին այդպես էլ չհաջողվեց մեղմել խորհրդա-քուրբական հարաբերություններում ծագած լարվածությունը, ավելին Մոսկվայի վեհաժողովի նախօրեին՝ դեկտեմբերի 14-ին Հայաստանից բացի Թուրքիային հողային պահանջներ է ներկայացրել նաև Վրաստանը: Թուրքիայի համար նոր առաջադրված հողային պահանջները իրական ցնցում էին: Դեռևս ուշքի չեկած հայկական պահանջներից՝ Անկարան ստիպված էր համակերպվել այն մտքի հետ, որ հողային խնդիրներ ունի նաև վրացիների հետ: Այս անգամ ևս քուրբերը պարզաբանումներ են պահանջել դաշնակից երկրներից՝ խնդրելով Մեծ Բրիտանիային որևէ կերպ ճնշում գործադրել ԽՍՀՄ-ի վրա: Լոնդոնը Թուրքիային առաջարկել է պատմաբան գտնել, որը կապացուցի, որ այս տարածքները իրենց պատմական հողերն են: Պաշտոնական Անկարան հետևել է այս խորհրդին և ինչպես նշում են քուրբական աղբյուրները «պատմական տեսանկյունից հերքել է վրացի ակադեմիկոսների նշումները»¹⁵:

Ինչ վերաբերում է մեծ տերություններին, վերջիններս չեն սահմանափակվել Անկարային խորհուրդներ տալով և իրենց սեփական հետաքնությունն են տարել: Դեկտեմբերի 22-ին ԱՄՆ-ի պետքարտուղարությունը տեղեկացրել է, թե խորհրդային մամուլում ներկայացված հողային պահանջները դեռևս Մոլոտովի կողմից պաշտոնապես չեն ներկայացվել երեք նախարարների հանդիպմանը, սակայն Վաշինգտոնը կողմնակից է Թուրքիայի տարածքային ամբողջականության պահպանմանը¹⁶: Նույն օրը Լոնդոնը պատրաստել և վեհաժողովի մասնակիցներին է ուղարկվել «Թուրքական հողերի վրացական պահանջը» խորագրով երկու էջանոց տեղեկագիր, որում նախ ասվել է,

որ պահանջված տարածքներում հայեր և վրացիներ չեն ապրում, չնայած որ հայերը ավելի մեծ իրավունքներ ունեն, քանի որ այստեղի հայերը անցյալ դարավերջին և այս դարասկզբին կոտորվել են քուրբերի կողմից: Բրիտանական կողմը սկզբնական շրջանում եզրակացրել է, որ Մոսկվան վրացական պահանջները առաջ է քաշել՝ խորհրդային սկզբնական պահանջը ավելի չափավոր ցույց տալու և վախճանելու Անկարային, որպեսզի վերջինս զիջի ավելի փոքր պահանջներին¹⁷: Ավելի ուշ ԽՍՀՄ-ը հստակեցրել է, որ հայկական պահանջները չի փոխարինել վրացականով, այլ երկուսն էլ հետապնդում է:

1946թ. Խորհրդա-քուրբական հարաբերություններում չի նկատվել փոփոխություն, ընդհակառակը ճգնաժամը խորացել է: Հունվարի 3-ին Թուրքիայի արտգործնախարարության աշխատակից Ֆերդինո Ջեմալ Էրքինը Անկարայում ԱՄՆ-ի դեսպան Վիլսոնի հետ հանդիպմանը հայտարարել է, որ ԽՍՀՄ-ը անցած տարվա մարտ ամսից Թուրքիայի վրա ճնշում է գործադրում: Նա չի թաքցնում, որ սպառնալիքի վտանգը լցրել է Անկարայի «ժամբերության բաժակը»՝ շեշտելով, որ խորհրդային մամուլը շարունակում է հարձակումները Թուրքիայի վրա և շաբաթը մի քանի անգամ իր հողվածներում քննադատում է Թուրքիայի ներքին օրինակարգը և պատերազմի տարիներին նրա վարած հակախորհրդային քաղաքականությունը: Ըստ նրա՝ քուրբական պարբերականները չեն կարող դա անպատասխան թողնել: Վիլսոնը հետաքրքրել է նաև այն հարցը, թե քուրբաբնակ հայերին որևէ վտանգ սպառնում է: Էրքինը դեսպանին վստահեցրել է, թե հայ հասարակության դեմ գործողություններ չեն ձեռնարկվելու¹⁸: Դիվանազետների այս գրուցից կարելի է եզրակացնել, որ կողմերը զիտակցում էին, որ ստեղծված իրավիճակը չի կարող հավիտենապես երկարա-

¹⁷ Մսերյան Զ., Մեծ Բրիտանիա եւ Խորհրդային Հայաստանի ու Խորհրդային Վրաստանի անունով 1945-ին կատարուած հողային պահանջքը, Պէրոս, 1998, էջ 299:

¹⁸ Cüneyt Arcayürek, s. 302-303.

¹⁴ «Ջաբօնք», 5. XII 1945:

¹⁵ Cüneyt Arcayürek, Şeytan Üçgeninde Türkiye, Ankara, 1987, s. 302.

¹⁶ «Ժողովուրդ», 25. XII. 1945:

ծովել, իսկ երկու երկրների միջև բախումը ծանր հետևանքներ է ունենալու հատկապես թուրքաբնակ հայերի համար:

Մեկ օր հետո՝ հունվարի 4-ին, Վիլսոնը Վաշինգտոնին տեղեկացրել է. «Անկարայի ռադիոն ամբողջ օրը անգլերեն և շատ լեզուներով հաղորդումներ է հեռարձակել, որտեղ շեշտվել է, որ Թուրքիայի սահմաններում ընդգրկված հողերի մասերից ոչ մեկը երբեք Վրաստանի մաս չի եղել և ավելացրել, որ իրական փաստերին ծանոթանալ ցանկացողները ինչ-որ մի հանրագիտարանից կարող են վերցնել անհրաժեշտ եղած տեղեկությունը»¹⁹: Բացի այդ, փաստաթղթում ԱՄՆ-ի դեսպանը անդրադարձել է հուլիսի 3-ին վարչապետ Սարաջօղլուի հետ ունեցած հանդիպմանը՝ հայտնելով, որ Սարաջօղլուն իրագեկել է, որ Անկարայում խորհրդային ներկայացուցիչները Մոսկվային հայտնում են, թե «Թուրքիան պատրաստ է զիջումների»: Վարչապետը վստահեցրել է, որ Հայաստանի և Վրաստանի՝ Թուրքիային ներկայացրած տարածքային պահանջները կազմում են ընդհանուր ծրագրի մի մասը: Նրա կարծիքով խորհրդային կողմը Թուրքիայի վարչակազմի դեմ մամուլի միջոցով ծրագրավորված մի քարոզարշավ է տանում, որը կարող է հանգեցնել ներքաղաքական ճգնաժամի, ավելին, նման իրավիճակում Անկարայում իշխանության կարող է գալ ԽՍՀՄ-ին բարեկամ մի կառավարություն²⁰: Նույն օրերին Լոնդոնում Թուրքիայի դեսպան Ջեվաթ Աչքբալընը հանդիպել է վարչապետ Էտլիի և արտգործնախար Բեվիլինի հետ: Հանդիպումների մասին Անկարային մանրամասներ հաղորդած դեսպանը շեշտել է, որ հիմնականում անդրադարձել են ԽՍՀՄ-ի ներկայացրած հողային պահանջներին: Էտլին լուր լսել է նրան, իսկ վերջում ամբողջությամբ հավանության է արժանացրել այս խնդրի շուրջ Թուրքիայի կառավարության ընդունած որոշումները²¹: Այլ կերպ ասած՝ պաշտոնական Անկարան ամեն

կերպ փորձել է իր կողմը գրավել Լոնդոնին և Վաշինգտոնին սպառնալով, որ վերջիններիս անգործությունը կարող է բերել Թուրքիայում իշխանափոխություն, ինչը ձեռնառու չէ ոչ որի, եթե հաշվի առնենք, որ այն կոմունիստական կողմնորոշում կարող է ունենալ: Իհարկե նման պատճառաբանությունները պետք է գործելին ի շահ Թուրքիայի, այդպես էլ եղավ:

1946 թ. փետրվարի 20-ին Անգլիայի արտգործնախարար Է. Բեվիլը համայնքների պալատում ունեցած ելույթում հայտարարել է, որ «Խորհրդա-Թուրքական սահմանը պարտադրված չի եղել, այլ երկկողմանի բանակցությունների արդյունք է, և որ հայ ազգաբնակչությունն այստեղից տեղահանված է եղել»: Նա հիշեցրել է, որ 1939 թ. Մոլոտովը պաշտոնապես հերքել է տարածված լուրերը, թե ԽՍՀՄ-ը պահանջներ ունի այս տարածքների հարցում: Ըստ Բեվիլինի՝ հողային պահանջատիրության մասին խոսք չի կարող գնալ, քանի որ 1921 թ. սահմանի գծմանը Ստալինը մեծ առնչություն է ունեցել, երկրորդը՝ այստեղ այլևս հայեր չեն ապրում²²: Կարծես թե այս ելույթով Մեծ Բրիտանիայի արտգործնախարարը կրկնում էր Թուրքիայի վարչապետ Շ. Սարաջօղլուի հունվարի 6-ին մեջլիսում արած հայտարարությունը. «Կարսը և Արդահանը թուրքական են, քանի որ այստեղ ոչ մի հայ չի ապրում»²³: Այլ կերպ ասած՝ Բեվիլը հայտարարում էր, որ Լոնդոնը պատրաստվում է այս հարցում պաշտպանել Անկարային:

Թուրքական մամուլը բարձր է գնահատել Անգլիայի արտգործնախարարի ելույթը՝ ակնարկելով, թե դա պաշտոնական Լոնդոնի դիրքորոշումն է: Մինչդեռ Մեծ Բրիտանիայի ոչ բոլոր քաղաքական շրջանակներն էին կիսում այս տեսակետը: Անգլիական «Դեյլի Վոքեր» թերթը դատապարտել է Թուրքիայի որդեգրած քաղաքականու-

¹⁹ Cüneyt Arcayürek, s. 303:

²⁰ Նույն տեղում:

²¹ Նույն տեղում, էջ 305:

²² «New York Times», New York, 22. II. 1946.

²³ Armenian Claims in the light of documents, Memorandum submitted to the United Nations organization meeting in London, January 10, 1946, Alexandria, 1946, p. 6.

բյուրը և զարմանալի չի համարել, որ 1920 թ. Խորհրդային Միության նից խլված հողերի հարցը ներկայում դարձել է արդիական²⁴:

Չնայած Բեվինի այս հայտարարությանը՝ Թուրքիայի արևելյան նահանգներում տիրում էր խուճապ: Արտասահմանյան մամուլն անհանգստացած տեղեկացնում էր, որ Խարբերդը, Տիգրանակերտը և հարավային այլ շրջաններ լցված են բազմահազար բուրք փախստականներով, որոնք, մամուլում տեղ գտած լուրերից վախեցած, թե այս հողերը կան հանձնվելու են հարևան երկրին, կան էլ խորհրդա-բուրքական պատերազմ է սպասվում, հաշվի չառնելով ձմռան խստաշունչ խոնավը՝ լքել են Կովկասի սահմանամերձ գավառները և գաղթել երկրի խորքերը²⁵: Դեռ երկար ժամանակ բուրք բնակչությունն այստեղ կապրի ահ ու սարսափով՝ վախենալով, որ սահմանամերձ այս շրջանները տրվելու է ԽՍՀՄ-ին:

1946թ. գարունը բուրքերի համար դարձել է շրջադարձային. Կարսի և Արդահանի խնդրին տրվեց մեկ այլ երանգ: Մարտի 5-ին Ֆուլտոնում Մեծ Բրիտանիայի նախկին վարչապետ Ու. Չերչիլի նշանավոր ելույթով սկիզբ էր դրվել «սառը պատերազմին»: Դա մի գաղափարական պատերազմ էր, որը արևմուտքը վարում էր Խորհրդային Միության դեմ: Այս պայքարում Թուրքիան դարձավ Անգլիայի և ԱՄՆ-ի հավատարիմ դաշնակիցը, և վերջիններս հայկական հողային հարցին ցուցաբերեցին ավելի սառը մոտեցում:

Դա ակնհայտ է դարձել արդեն մարտի 8-ին, երբ ԱՄՆ-ի նախագահ Տրումենը մամուլի ասուլիսում ժխտել է, որ Պոտսդամի խորհրդա-ժողովում քննարկվել է Կարսի և Արդահանի հարցը (հետագայում Տրումենը իր հուշերում առաջինն է անդրադարձել Պոտսդամում ունեցած Կարսի և Արդահանի քննարկումներին): Նույն կերպ է պատահանել այս հարցին նաև պետքարտուղար Բյորնսը, սակայն մի քանի վայրկյանից հիշել է և ավելացրել, թե «ընդհանրապես անդրադարձել

են Կարսի ու Արդահանի խնդրին»: Նա տեղեկացրել է, որ հանդիպմանը Մոլոտովը հայտարարել է, որ Թուրքիայից ոչինչ չեն պահանջել, հակառակը, Թուրքիան ցանկացել է կնքել հա- մաձայնագիր ԽՍՀՄ-ի հետ, փոխարենը Մոսկվան առաջ է քաշել արևելյան նահանգների հարցը²⁶:

Իսկ Թուրքիայի արտգործնախարար Հ. Սաքան ապրիլի 16-ին ամերիկացի լրագրողներին տված մամուլի ասուլիսում այն հարցին, թե ինչ կարող է ասել խորհրդա-բուրքական հարաբերությունների վատթարացման մասին, հայտարարել է, որ իբր ինքը ոչինչ չգիտի, բացի նրանից, ինչ տպել են թերթերը²⁷: Սաքան նույն ոգով է պատասխանել նաև մյուս հարցերին. պատասխաններից կարելի է եզրակացնել, թե իրականում նա չէ երկրի արտաքին գերատեսչության ղեկավարը, այլ մի սովորական քաղաքացի է, որից փորձում են պարզել՝ ծանոթ է այս խնդիրներին, թե՞ ոչ: Այս կերպ Սաքան կարծես թե փորձել է փակել թեման: Մինչդեռ ամերիկյան մամուլը հայտարարել է, որ Մոսկվան թե՛ Վաշինգտոնին, թե՛ Լոնդոնին պաշտոնապես իրազեկել է, որ Անկարայի հետ համաձայնագիր կկնքի, եթե վերջինս վերադարձնի Կարսը և Արդահանը, ավելին, ըստ պարբերականների՝ այս խնդիրը դարձել է ժամանակաշրջանի ամենասուր հարցերից մեկը²⁸: Այստեղ հարց է ծագում՝ ինչու էր Թուրքիայի արտգործնախարարը ցանկանում քաբցնել գոյություն ունեցող խնդրի փաստը, որին անընդմեջ անդրադառնում էին և՛ բուրքական, և՛ արտասահմանյան թերթերը: Հնարավոր է՝ նա որդեգրել էր «անտեսման մի քաղաքականություն», որով գլուխը քաբցնելով ավազի մեջ՝ ԽՍՀՄ-ին հասկացնում էր, որ չնայած պնդումներին՝ Անկարայի համար գոյություն չունի այս հարցը:

Ի տարբերություն Անկարայի՝ Լոնդոնն ավելի լուրջ է մոտեցել այս խնդրին: Անգլիայի նախկին վարչապետ Չերչիլը հայտարարել է,

²⁴ 37 զԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի արխիվ, Обзор турецкой прессы, февраль-март, 1946, с. 36.

²⁵ Նույն տեղում, էջ 57:

²⁶ «New York Times», 30. III.1946.

²⁴ «Ժողովուրդ», 5. III.1946:

²⁵ Նույն տեղում, 2. II.1946:

որ «Խորհրդային Միության՝ Կարս-Արդահանի և նեղուցների համա-
ձայնագիրին վերանայման պահանջը ոտնձգութիւն է Թուրքիոյ ամ-
բողջականութեան դէմ»²⁹: Մեծ Բրիտանիայի արտգործնախարարու-
թյունը 1946 թ. ապրիլի 4-ին նոր գեկուցագիր է պատրաստել «Հայկա-
կան և վրացական պահանջները՝ թուրքական տարածքների նկատ-
մամբ» խորագրով³⁰: Ութ էջանոց այս փաստաթուղթը իր մեջ
ընդգրկում էր դեռ 1945թ. հոկտեմբերի 5-ին և դեկտեմբերի 22-ին ներ-
կայացված գեկույցները:

Զուգահեռներ անցկացնելով այս երեքի միջև՝ պետք է նախ ընդ-
գծել, որ անգլիական կողմը բացահայտ կերպով հայտարարել է, թե
Խորհրդային Վրաստանի ներկայացրած հողային պահանջները ընդ-
գրկում են Խորհրդային Հայաստանի պահանջած տարածքների գրե-
թե կեսը: Չնայած վրացական պահանջները հակասում են հայկակա-
նին, սակայն դրանք պաշտպանվում են խորհրդային մամուլի կողմից³¹:
Միաժամանակ վերջին գեկույցում նկատելի է.

- Մանրամասն անդրադառնում է նաև Մոսկվայի 1921թ. մարտի
16-ի խորհրդա-թուրքական և Կարսի հոկտեմբերի 13-ի պայ-
մանագրերին՝ խոստովանելով, որ հայերը և ռուսները Կարսի
շրջանը ուզում էին պահել, սակայն թուրքերը պարտադրեցին,
որ այդ տարածքները զիջեն իրենց: Բրիտանական կողմը ըն-
դունում էր, որ այժմ պատերազմում հաղթանակած ԽՍՀՄ-ը
ցանկանում էր վերադարձնել կորցրած հողերը³²:
- Մի կողմից ընդունում էր, որ Կարսի-Արդահանի կորուստը
Թուրքիայի համար տնտեսական տեսանկյունից էական նշա-
նակություն չունի, ավելին ճիշտ էր գտնում այդ հողերի
Խորհրդային Միությանը կցելը, քանի որ այդ դեպքում քրդերը
իրենց անջատողական ձգտումներով կարող են մեծ հարված

հասցնել ԽՍՀՄ-ին³³, միաժամանակ իրազեկելով, թե թուրքերը
պնդում են, որ Կարսի բարձրավանդակը իրենց անհրաժեշտ է
ԽՍՀՄ-ի առաջընթացը Միջերկրական ծով և Պարսից ծոց
կասեցնելու համար³⁴:

- Եզրակացության մեջ արժարժվում է նաև հայոց Մեծ եղեռնի
հարցը: «Անխոհեմ կլինի նաև անտեսել հողային հատուցման
պահանջը, որը կարող է հիմնված լինել թուրքերի՝ հայերի
նկատմամբ իրանականացրած ջարդերի վրա: Այս ջարդերն
այնքան դաժանորեն էին իրականացվել, որ աշխարհի հիշո-
ղության վրա տևական մեծ հետք են թողել, որ եթե խորհրդա-
յին կառավարությունը ցանկանա պայքար ձեռնարկել՝ վեր-
հիշելով այս ամենը, ապա շատ հավանական է, որ համաշ-
խարհային հանրության շրջանում կարող է ձեռք բերել մեծ
համակրանք, ինչը կարող է Թուրքիային դնել ծանր իրավի-
ճակում՝ որպես համար մեկ սև ոչխար»³⁵:
- Փաստաթղթում չնայած Լոնդոնը ակնարկում էր, որ այդ տա-
րածքները չպետք է տալ ԽՍՀՄ-ին, սակայն միաժամանակ
հայկական պահանջները ավելի լուրջ էին ընդունում, քան վրա-
ցականը: Բրիտանական կողմը շեշտում էր, որ երկու երկրները,
ներկայացնելով այդ պահանջները, հիմնվում են արդարության
վրա: «Ներկայումս թվում է՝ սխալ և անհեռատես է թույլ տալ,
որպեսզի հայերի պատմական պահանջները և նույնիսկ կաս-
կածելի համարվող վրացիներինը օգտագործվեն Խորհրդային
Միության ռազմավարական նպատակների համար: Ցանկա-
ցած դեպքում Խորհրդային Միությունը եթե պահանջի վրացի-
ներին տալ այն տարածքները, որոնք նրանք պահանջում են,
ապա դժվար թե կարողանա պնդել, որ նույն տարածքները
անցնեն նաև հայերին»³⁶:

²⁹ «Արարատ», Պեյրույթ, 9. IX. 1974:

³⁰ Anita L.P. Burdett, pp. 1006-1014.

³¹ Նույն տեղում, էջ 1006:

³² Նույն տեղում, էջ 1007:

³³ Anita L.P. Burdett, pp. 1009:

³⁴ Նույն տեղում, էջ 1010:

³⁵ Նույն տեղում, էջ 1011:

³⁶ Նույն տեղում, էջ 1013-1014:

Վերոհիշյալ զեկույցը բացահայտ կերպով ներկայացնում էր Մեծ Բրիտանիայի տեսակետն այդ հարցի վերաբերյալ: Այն ծառայելու էր ՄԱԿ-ի կամ միջազգային այլ հանդիպումներում ԽՍՀՄ-ի կողմից հայկական և վրացական հարցերի հնարավոր արժարժման դեպքում ձեռքի տակ անհրաժեշտ փաստացի տվյալներ ունենալու նպատակով: Այլ կերպ ասած՝ Լոնդոնը, իրավիճակից ճիշտ դուրս գալու համար, սպառնալու էր ցանկացած անակնկալներից: Պետք է ընդունել նաև, որ այս փաստաթուղթը կրկին արտահայտում էր մեծ տերությունների այն դիրքորոշումը, որ տվյալ հողերը անհրաժեշտ են ԽՍՀՄ-ին ծավալապաշտական նպատակներով, ինչը բույլ էր տալիս նրանց պաշտպանել Թուրքիայի շահերը:

Քացի այդ, նկատելի է դառնում, որ տարածաշրջանում Լոռույում սկսում է զիջել իր դիրքերը Վաշինգտոնին: Վերջինս կիրառում էր բոլոր միջոցներն այստեղ իր ազդեցությունը մեծացնելու համար: ԱՄՆ-Թուրքիայի հարաբերությունների մերձեցման համար հարմար առիթ դարձավ 1944թ. Թուրքիայի մահազաժ դեսպան Մունիր Էրթիկյունի աճյունը հայրենիք տեղափոխելու խնդրանքը: Թուրք-ամերիկյան մերձեցումից պաշտոնական Անկարան ավելի վստահ է դարձել իր պնդումներում: Տրապիզոնում նախագահ Ի. Ինոնյուն իր ելույթում հայտարարել է, թե արևելյան նահանգներում իր շրջագայության ընթացքում նախ փորձել է հասկացնել, որ տարածքային ամբողջականությունը կախված է ժողովրդի կամքից: Նա կոչ է արել բնակչությանը համախմբվել կառավարության շուրջ³⁷:

Եվ չնայած 1946թ. Հայկական հարցը շարունակում էր մնալ քաղաքական ասպարեզում, սակայն արդեն պարզ էր, որ այն լուծվելու է՝ ի նպաստ Թուրքիայի: ԱՄՆ-ի պետքարտուղարի տեղակալ Դեն Էչիսոնը, օգոստոսի 15-ին խոսելով «Թուրքիայի և Հունաստանի նկատմամբ ԽՍՀՄ-ի քայլերի լրջության մասին», հայտարարել է, որ կառա-

³⁷ ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի արխիվ, Обзор турецкой прессы, февраль-июнь, 1946, с. 4.

վարությունը վճռել է «ամեն գնով ընդդիմանալ դրանց»³⁸։ Մինչդեռ թուրք պատմաբան Դոդան Ավջողլուն «Ազգային ազատագրության պատմություն» աշխատությունում հայտնում է, թե Բյորնսը 1946 թ. աշնանը բացահայտորեն հայտարարել էր Անկարային, որ միայն տնտեսական օգնություն կարող է հայտնել Թուրքիային³⁹։ Իսկ պրոֆեսոր Ահմեդ Շյուքրուն 1966 թ. «Ուլուսում» հրատարակած «Թուրքիայի փրկիչը Ամերիկա՞ն է» հոդվածում գրել է, թե Թուրքիայի վիճակը շատ ծանր էր 1945-1946 թթ.։ «Եթե Խորհրդային Միությունը ճնշումը պատերազմի վերածեր, ապա Թուրքիան ստիպված էր միայնակ պատերազմել։ Եվ քննարկելով 1945 թ. անցուղարձերը՝ կարող ենք վստահ լինել, որ ո՛չ դաշնակից Անգլիան, և ո՛չ էլ իր փրկարարությամբ հպարտացող Միացյալ Նահանգները կհասներ օգնության»⁴⁰։

Հնարավոր է, որ այդպես էլ լինեք, սակայն փաստը այն է որ մեծ տերությունները չէին կարող բույլ տալ ԽՍՀՄ-ի հզորացումը: Ինչպես նշում էր ԱՄՆ-ի պետքարտուղար Էջիտներ, «...այն չափով, որ մեծանա և հզորանա Հայաստանը՝ նույն չափով կաճի ուժը մեր գլխավոր թշնամու՝ Սովետական Միության»⁴¹: Հասկանալի է, որ այս գլխավոր թշնամու դեմ պայքարելու համար մեծ տերությունների դաշնակիցներից մեկը պետք է լինեք Թուրքիան: «Տրումենի դոկտրինայի» և «Մարշալի պլանի» իրագործման հետևանքով Թուրքիան ԱՄՆ-ից ստացավ ռազմական և տնտեսական օգնություն: Փոխարենը ԱՄՆ-ն և Մեծ Բրիտանիան Թուրքիայի տարածքում կառուցեցին իրենց ռազմական բազաները և մի անգամ էլ իրենց շահերը բարձր դասելով նախընտրեցին մոռացության տալ Հայկական հարցը:

³⁸ *Dean Acheson*, Present at the creation, my years in the state department, New York, 1949,

³⁹ «Hagayak», 5. X. 1977:

⁴⁰ «Ulus», Istanbul, 15. V. 1966.

40 «Ulus», Istanbul, 15. V. 1966.
41 Անդրեասյան Անդրանիկ, Հայկական դատի նոր հանգրվանը, Պէյրուս, 1967, էջ 24:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ.....	3
Ստեփան Ստեփանյան	
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՄԻՋԱԶԳԱՅՆԱՅՄԱՆ 130-ԱՄՅԱ ԴԱՍԵՐԸ.....	7
Էմմա Կոստանդյան	
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ԾԱԳՈՒՄՆ ՈՒ ԱՌԱՋԱՅՈՒՄԸ. ՆՐԱ ՆԵՐՔԻՆ	
ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ.....	22
Արմեն Կարապետյան	
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ԼՈՒԾՄԱՆ ՈՒՂԻՆԵՐԸ ԱՐՄԵՆԱԿԱՆՆԵՐԻ	
ԾՐԱԳՐԵՐՈՒՄ.....	39
Քոսյան Լիլիթ	
ՍԱՆ-ՍՏԵՖԱՆՈՅԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ ԵՎ ԱՆԳԼԻԱԿԱՆ	
ԴԻՎԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ.....	42
Արմեն Մարտիրյան	
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ՄԵՎՐԻ ԵՎ ԼՈՋԱՆԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԵՐՈՒՄ.....	48
Արմենուհի Ղամբարյան	
ԱՄՆ-Ի ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄԸ ՀԱՅԿԱԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑՈՒՄ ՓԱՐԻՋԻ	
ՎԵՀԱԺՈՂՈՎԻ ՆԱԽՕՐՅԱԿԻՆ.....	60
Վերժինե Սվազյան	
ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱԿԱՆԱՏԵՍՆԵՐԻ	
ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՈՐՊԵՍ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ	
ՊԱՏՄԱԻՐԱՎԱԿԱՆ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ.....	69
Լիլիթ Հովհաննիսյան	
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑՆ ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՆԱԽՕՐՅԱԿԻՆ	
ԵՎ ՄԵԾ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ.....	87
Արամ Անանյան	
ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԲԱՆԱԿՈՒՄ ԾԱՌԱՅՈՂ ՀԱՅ ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ	
ՃԱԿԱՏԱԳԻՐԸ ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ.....	99
Քրիստինե Մելքոնյան	
ՄԵԾ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ 1945-1946 ԹԹ.....	116
ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ.....	132